वृत्तरत्नाकरः सेतुनामक
टीका सहितः

५२८

वृ॰र॰
टी॰
१

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ नमो भवान्यै यस्फुरन्मधुपपुंजविततपद्मापंकजातनजनिपंकजिनीयं बुध्यते किल जगत्प्रणिचय
स्मात्स्मरणान्न दिहृथा मनमामः १ श्रीगरुडनृपतितनयौ चापि नत्वा भास्करशर्मणा वृत्तरत्नाकरे सेतुर्यथामति विरच्यते २ ग्र
न्थारम्भे यमयिकृतापशयवर्ज्जितेन तत्प्रयोजनमित्यभिगोतमसूत्रोक्तेः सप्रयोजनं शिवप्रणाममङ्गलं निबध्नन् ग्रन्थस्य स
म्बन्धप्रयोजने श्लोकत्रयेणाह सुखसंतानेति सुखसंतानसिद्ध्यर्थं नत्वा ब्रह्माच्युतार्चितं गौरीविनायकोपेतं शंकरं
लोकशंकरं १ वेदार्थशैवशास्त्रज्ञः पव्येकोभूद्द्विजोत्तमः तस्य पुत्रोऽस्ति केदारः शिवपादार्चने रतः २ तेनेदं क्रियते छ
न्दोलक्ष्यलक्षणसंयुतं वृत्तरत्नाकरं नाम बालानां सुखबुद्धये ३ सर्वनिर्विघ्नग्रन्थसमाप्तिजन्यचिंतामणिरीत्या वि
घ्नध्वंसजन्यं वा तस्य समाप्तानः परंपरा तत्सिद्ध्यर्थं शङ्करं नत्वेति संबंधः एवं गुरवे नमः श्रामसूच सर्वब्रह्मानेदः संतानेपुत्र
पौत्रादिस्तयोः सिद्धिरिति सुखलक्षणव्याख्याने श्रुतनानुपयोगाद्रूपेक्षणम् अत्र श्लोके यमकं शाब्दालंकारः शंकरशब्दस्य
द्विःश्रुतेः यदुक्तं सत्यर्थे सत्यर्थभिन्नानां शब्दानां सा पुनः श्रुतिः यमकमिति वेदार्थेति वेदार्थाश्च शैवशास्त्राणि चेति
द्वंद्वः द्विजोत्तमः इति द्विजेषूत्तम इति विग्रहः २ लक्ष्येति लक्ष्यं च लक्षणं चेति द्वंद्वः ताभ्यां संयुतं युक्तम् यत्तु सूत्र
लक्ष्यलक्षणयोरभिन्नत्वादत्र द्वंद्वो न युक्तः इति तथा यामकं तत्र पदार्थयोरभेदेऽपि पदार्थतावच्छेदकभेदे द्वंद्वस्य प्रामाण्यप्रम
येत्याद्यैकशोदर्शनात् यद्वा लक्ष्यं च तल्लक्षणं चेति कर्मधारयोऽस्तु ईदृशं वृत्तरत्नाकरं नाम छंदः प्रतिपादको ग्रन्थः
क्रियत इत्यर्थः ३ अथ स्वकृतेरप्रामाण्यं निरस्यति पिंगलादीति पिंगलादिभिराचार्यैर्यदुक्तं लौकिकं द्विधा मात्रा

वर्णविभेदेन छंदस्त्वादिह कथ्यते ४ पिंगलं सूत्रकारः आदिना भाष्यकारादयः लौकिकमिति तेन चानुवर्णप्रस्तारा
धिकार इति भावः अत्र हलायुधवृत्तिकारः छंदस्त्रिविधं गणमात्रावर्णभेदात् तत्राद्यमार्यादि द्वितीयं वैतालीयादि
तृतीयं समानान्यादीन्याह तत्र गणछंदसो मात्राछंदस्येवांतर्भावादित्याशयेनाह द्विधेति मात्राछंदः आर्यादि वर्णछंदः
वृ०र० श्रीप्रभृति एतेन मात्राछंदो गणछंद इति द्विधा विभागो पि निरस्तः ४ षडध्यायनिबद्धस्य छंदसो स्य परिस्फुटम् प्रमा
णमपि विज्ञेयं षड्त्रिंशदधिकं शतम् ५ प्रमाणमिति ग्रन्थगणनायां प्रसिद्धा नाम अनुष्टुप्छंदसां श्लोकानामिति शेषः
एतेन सम्भाविताल्पकर्तृकछंदो न प्रसक्तो निराकृतः ५ अथ द्वितीयाध्यायगतं वृत्तमाणलक्षणं जिज्ञासुः संज्ञा उद्दि
शति म्यरेत्यादिना म्यरस्तजभ्नगैर्लांतैरेभिर्दशभिरक्षरैः समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ६ म्यरस्तज ८
जभनगल इति दशानामेकाक्षराः संज्ञार्थाः श्रीः स्त्रीमित्यादिसूत्रानुसारात् अकारोच्चारणं तु क्वचिन्मयरसतजभनलगासं
मितमित्यादावित्र सुखमुखोच्चारणार्थमिति भावः आसां संज्ञानामीदृशक्रमे बीजं तु षष्ठे वक्ष्यामः समस्तमिति संस्कृत
प्राकृताद्यात्मकमित्यर्थः त्रैलोक्यमिति सर्वं विष्णुमयं जगदित्युक्तेः ६ अथैतासां संज्ञानामभिधेयमाह सर्वगुरिति ।
सर्वगुर्मो मुखान्तर्लो यरावन्तगलौ सतौ ग्मध्याद्यौ ज्भौ त्रिलो नोऽष्टौ भवन्त्यत्र गणास्त्रिकाः ७ सर्वे त्रयो गवो यत्र सोयम
न्त्र मो मसंज्ञः मुखमादिर्लो लघुर्यस्मिन् त्रैनो यः चेद्दो गुरुद्वयसमन्वयः मध्यो लघुराद्यो गुरुद्वयसमन्वितः अन्तो गुरुराद्यो च लघुद्वय
समन्वयः अंतो लघुराद्यो गुरुद्वयसमन्वितः मध्यो गुरुराद्यो लघुद्वयसमन्वितः आद्यो गुरुरंतौ लघुद्वयसमन्वितः त्रिलघुर्नः इत्यष्टौ

वृ॰र॰ टी॰ २

त्रिकास्त्रयो वर्णाः परिमाणमेषां ते त्रिकास्त्रिवर्णात्मका इति यावत् गणा भवंति म ऽऽऽ य ।ऽऽ र ऽ।ऽ स ।।ऽ त ऽऽ। ज ।ऽ। भ ऽ।।
न ।।। यद्यपि सूत्रकृता यादिषु वक्ष्यमाणानां चतुर्मात्राणामेव लः समुद्रा गणा इति लक्षितो याप्यायगणस्तत्रेणगणसं-
ज्ञाकृतार्थाः श्रीः स्त्रीमित्यादि सूत्रगतमकारं यसंज्ञान्वेनेत्यादि दृष्टं तिग्रन्थस्याप्येवमेव स्वारस्येन यथापि मादीनां वर्णसमुदाय-
रूपत्वाद्गणत्वेन व्यवहारः अत एवाचार्य उ॰ तत्र तत्र सूत्रे नगणः कर्तव्य इति वृत्तिकारः तथा लिपितो गणतोपि चेति भामहो-
पीतिरिक्त अत्रेदमभिधेयम् दुष्टा रसनेज्ञायस्माद् नादीनां विनाशकाः काव्यस्यादौ न दातव्या इति छंदोविदो जगुः यदा दे-
ववशाद्यागणो दुष्टफलो भवेत् तदा तद्दोषशान्त्यर्थं शोध्यः स्याद्परो गणः तद्यथा मित्रौ मित्रे भयौ भृत्यावुदासीनौ ज-
तौ स्मृतौ रसावरी नीच संज्ञौ द्वौ द्वावेतौ मनीषिभिः मित्रोदासीनभृत्येभ्यो मित्रभृत्यौ शुभौ मतौ अन्ये भवन्त्यनेष्टा इन्द्र हाप
रिशेषतः गणस्य सेगाद्वर्णानामपि शुद्धिः प्रकाश्यते क्ष ट ङ ऊ भाष्टठढ णास्थफवाभमरालवो इ बहुलाः संयुतास्त्वन्येका-
व्यादौ न शुभा मताः अत एवोक्तं अक्षरे रश्मिडेव नायको भूतिमृच्छतीति सर्वस्येतस्यापवादो भामहेनोक्तः देवतावाचकाः
शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः ते सर्वे चैव निंद्याः स्युर्लिपितो गणतोपि चेति ७ अथ द्वितीयाध्याये तार्यादिलक्षणोपजीव्यानां पंच
गणानां स्वरूपमाह ज्ञेया इति ज्ञेयाः सर्वांतमध्यादिगुरवोऽत्र चतुष्कलाः गणाश्चतुर्लघूपेताः पञ्चार्यादिषु संस्थिताः ८ सर्व-
श्चांतश्च मध्यश्च आदिश्च सर्वांतमध्यादयः ते गुरवो येषु ते तथोक्ताः द्वंद्वांते श्रूयमाणत्वाद्गुरुपदस्य प्रत्येकमन्वयः तेन सर्व-
गुरुरंतगुरुर्मध्यगुरुरादिगुरुश्चेति चत्वारो गणाः ननु तर्हि मसजभनरूपा एवेत इति पुनः कथनं व्यर्थमेवेति तेषामाह चतुष्क

लाइति चतुर्मात्रा एतेनतत्र अन्तरात्मका मसजभाः तेन सर्वस्य हर्द्विगुरुरित्यर्थः एकस्य गुरोर्द्विमात्रत्वात् एवमंत
गुरोरन्यादौ द्वौ लघू मध्यगुरावाद्यंतयोरादि गुरावंतावेव स्तो अन्यथा चतुर्मात्रत्वानस्यात् एवं चतुर्गणानुक्त्वा पं
चमंगणमाह चतुर्लघ्विति चत्वारो लघवो यस्मिन् स चतुर्लघुः पंचमो गणस्तेन सहिताः पंच गणाः यथा द्विगुरुः
ऽऽ अंत ।।ऽ मध्य ।ऽ। आदि ऽ।। चतुर्लघुरिति एषामुपयोगश्चार्यादि लक्षणे द्वितीयाध्याये भविष्यति यत्तु
सुधादौ व्याख्याते सर्वत्रांते मध्ये आदौ च गुरुर्येषां ते इति तच्चिंत्यम् शेषो बहुव्रीहिरिति पाणिनिसूत्रस्थेन शेषपदेन त्रि
कस्तु द्विगुर्ग्रहणमित्यादि महाभाष्यवार्त्तिकादिग्रंथेन च सह विरोधात् अत एव चित्रगुरित्यत्र चित्राणां गवां स्वामीति मीमांस
कोक्तविग्रहोपि न श्रद्धेयः अत्र सर्वे च ते आदिगुर्वाद्यस्त्वादिग्रंथेन कर्मधारयं कुर्वतः स्वलक्षणसूत्रे महान्प्रमादः सर्वगुरुगणस्या
नुपपत्तेः किंच आद्यंतपदयोरन्ययोः श्रुतेः मात्राप्रस्तारक्रमविरोधादिति निष्पष्टं स्फुटीकरिष्यते ८ अथ गुरुलघुस्वरूपमाह
सानुस्वारेति सानुस्वारो विसर्गांतो दीर्घो युक्तपरश्च यः वा पादांते त्वसौ ग्वक्रो ज्ञेयोऽन्यो मात्रिको लृजुः ९ यथा तरुणं संघे
सादावनुस्वारांतो गुरुः प्रियः पतिरित्यादौ विसर्गांतः शुक्रः परः संयोगपरो यथा तरुणं संघे इत्यत्र सकाराकारः चकाराद्धस्व नान्तो
पि यथा नतभ्रूवो मन्मथविभ्रमो भवदिति यत्तु भट्टाः शुक्रपर इत्येवं जिह्वामूलीयोपध्मानीय जिह्वामूलीयपराणामुपलक्षणमिति व्या छ०र
चख्युस्तत्र वंजनाशेउपलक्षणत्वमास्तां जिह्वामूलीयादेशेन संयोगपरत्वेनास्तीति कथंतदिति चिंत्यम् अयोगवाहानां शुद्धे ७
पसंख्यानत्वाज्जिह्वामूलीयोपध्मानीययोर्हल्त्वेन कवर्गपवर्गयोरानंतर्येण संयुक्तत्वात् यथोक्तं हयवरट् सूत्रे महाभाष्ये
उरःप्रक्रः हलोनंतराः संयोग इति संयोगसंज्ञेति एवमनुस्वारग्रहणं नुमो बलीवर्दन्यायेन एवं विसर्गस्यापीति ध्येयं एवं ह्रस्व

वृ॰ टी॰
३

3

स्य गुरुत्वमुक्तं दीर्घश्च गुरुः तरुणं सर्षपशाकमित्यत्रैव शाकारात्परस्याकारः व्यापादितोऽत्र इति पादश्चेह संयोगे गुरुः तदंत्यलघो
र्गुरुत्वं वैकल्पिकमनेन गुरुत्वाज्जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ इति वंशस्थलक्षणं जगौ त्रिवासो वसुदेवसद्मनि इत्यत्र सगणे
भवति अन्यथा सच्चनीति इकारस्य लघुत्वे भगणो न स्यात् क्वचिल्लघुत्वमेव तेनैतौ समानिकागलौ चेत्पादो समा
निकादिलक्षणसमन्वयः विषमपादान्तलघोर्गुरुत्वं स्वारादिपरत्वं विना न गुरुत्वं अत एव सप्तमे काव्यप्रकाशाहृतोऽनेके वि
कसितसहकारभारहारिपरिमलपुंजितगुंजितद्विरेफ इति अत्र परिमलपदस्यान्त्याक्षरे पूर्ववर्णस्य गुरुत्वार्थं प्रमुदितेति पाठो यु
क्त इति कवयस्तु विषमपादान्तस्यापि गुरोः स्थाने लघुं प्रयुंजते यथा दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु इत्यादि अथ गुरोः प्रस्ता
रे लेखनसंप्रदायमाह वक्र इति यथाऽन्तो गुरोः स्यौ मात्रिको त लघुर्ज्ञेयः सरलस्तु लेखो यथा ऽ अथ गुरोरपि क्वचि
ल्लघुतामाह पादाद्याविति पादादाविह वर्णस्य संयोगः क्रमसंज्ञकः पुरःस्थितेन तेन स्याल्लघुतापि क्वचिद्गुरोः १० पादादौ यः
संयोगः क्रमसंज्ञः तस्मिन्परतः पूर्वस्य गुरोरपि वर्णस्य लघुता स्यात् अस्यामपीति। न लघुत्वे प्रत्युदाः तरुणमिति। अत्राल्पव्ययेन
सुदर्शीति तृतीयपादान्त इकारो ग्रामेऽपि तु संयोगपरत्वाद्गुरुरित्यर्थः। पादस्तृतीयपादस्य द्वादशमात्रत्वानुप्रकल्प्यत इत्युक्तस्य लघु
त्वमुच्यते॥ यदुक्तं श्रुतबोधे॥ यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि। अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पंचदश सा
र्येति। वस्तुतस्तु रुद्रादिग्रंथपर्यालोचने आर्यायाः पादव्यवस्थानत्वमेतत्र न एवं पदादावि हवर्णस्येति पाठः क्वचि
त्पुस्तके दृश्यते प्रकृष्टाचार्यकृतस्य विस्तृतस्य वर्णलक्षणहोरे इति पाठः नये पिंगले सामान्यतः कुत्रापीत्यभियानात् प्राप्तानामिह हृद
मज्ञानमात्रप्रस्थितेनिवस ग्रहणायेति। मात्रादौ नाभी इदमस्योदाहरणम्॥ तरुणं सर्षपशाकं नवोदनं पिच्छिलानि

१३

३

नदेतिपाठम्

चद्पीनिश्चलाख्येन संदरि ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति ॥११॥ अग्निम्भरमादीनां ज्ञेयाः संज्ञास्तु लोकतः ॥ ज्ञेयः पादश्चतुर्थांशो
यतिर्विच्छेदसंज्ञिता ॥१२॥ नीकारस्यह्नेति संयोगपरस्यापि लघुताप्राप्तौ चिन्त्याच्च ॥ अन्यथा स्वागता नौ भगौ गिति तत्र संज
नेरिति ॥ रेकु ॥ स्वरस्वतीकं ग्राम रणकारस्तु यदा तीव्रप्रयत्नेन संयोगादेर्गौरवं । न छन्दोभंगमप्याद स्ते दादोषाय स्वर
यस्त्याह । एते न छन्दोभंगमीत्याह सर्वीकमावश्लोके ह्रदशाष्टमपनीयं शतिड्यंटहृन्तिकारोक्रमनादेयं ष्टीति ॥ अन्ये यौत्र
हभित्वात मिन्यादो य्यवहृतानामिति शेषः । चतुर्थांशः इति श्लोकस्येति शेषः आर्यादिषु वक्ष्यमाणायां यतेस्वरूपमाह ॥
विच्छेदेति ॥ यथा वक्ष्यति षष्ठे द्वितीयलादित्यादि ॥१३॥ संज्ञांतमाह । युक्सममिति युगिति समपादस्य संज्ञा । यथा वक्ष्य
त्यनुष्टुप्प्रकरणे । युजोर्जेन सरिद्भर्तुरित्यादि । अयुगिति विषमपादस्य संज्ञा यथा तत्रैव वक्ष्यति च पलावक्रमयुजोरित्यादि ।
वक्कारान्तसमपंप्यायोयुग्मशाष्टाविषमपर्याय ओजशब्दः सूजे पी यथा वक्ष्यति वैतालीयप्रकरणे यदा समावोजयुग्म
कावित्यादि । सममिति यथान्तलीयाध्याये वक्ष्यति गुः श्रीरित्यादि ॥ युक्समे विषमं चाऽयुक्स्थाने सद्भिर्निगद्यते । सम
मर्द्धसमं वृत्तं विषमं च तथापरम् ॥१४ अंघ्रयो यस्य चत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिताः । तच्छंदःशास्त्रतत्त्वज्ञाः समं वृत्तं प्रचक्षते ॥१४
प्रथमांघ्रिसमो यस्य तृतीयश्चरणो भवेत ॥ द्वितीयस्तुर्यवद्वृत्तं तदर्द्धसममुच्यते ॥१५ यस्य पादचतुष्केपि लक्ष्म भिन्नं परस्परं
तदाहुर्विषमं वृत्तं छंदःशास्त्रविशारदाः ॥१६॥ अर्द्धसममिति यथा वक्ष्यति विषमे यदि सौ सलगा इत्यादि । अत्र
द्रुतमध्यादीनि महोक्तव्याख्याने चिंत्यम् । उपचित्रस्यत्या गोवीजा भावात् ॥ विषमं चेति ॥ यथा पदचतुरूर्ध्वं दर्शितमुद्गतपादो
द्धमित्यादि ॥१७ एषां त्रयाणां स्वरूपं श्लोकत्रयेणाह । अंघ्रयो यस्येत्यादिना । यस्य चत्वारः पादास्तुल्यलक्षणाः सम्यं य

वृ॰ टी॰
४

स्य प्रथमतृतीययोः ॥ द्वितीयचतुर्थयोस्तु पादयोः साम्यं तदर्द्धसमम् । यस्य चत्वारोऽपि पादा विलक्षणास्तद्विषममि
त्यर्थः ॥ १८ ॥ आरभ्येति । एकाक्षरमारभ्य षड्विंशत्यक्षरमेकाक्षरवर्द्धितैः पादैः समवृत्तेन तृतीयाध्याये पृथक् दृष्टव्यम् ॥ त
दूर्ध्वमिति । षड्विंशत्यक्षरादूर्ध्वं चण्डवृष्ट्यादीति । आ आख्यादिनाव्यालजीमूतादयः प्रचितस्तु योक्तिस्थित्याम् अर्णार्णवयोस्या
गस्य निर्बीजत्वात् ॥ शेषमिति । ततः त्रिभिः षड्भिश्चरणैरुपलक्षितानामानो गाथानां प्रकारेण रूपं शेषमित्यर्थः । एकाक्षरादि
षड्विंशत्यन्तानां छंदसां क्रमेण संज्ञाः श्लोकत्रयेणाह ॥ आरभ्यैकाक्षरात्पादादेकैकाक्षरवर्द्धितैः । पृथक्छंदो भवे
त्पद्यैर्यावत्षड्विंशतिं गतम् ॥ १९ ॥ तदूर्ध्वं चंडवृष्ट्यादिदंडकाः परिकीर्त्तिताः । शेषं गाथास्त्रिभिः षड्भिश्चरणैश्चोप
लक्षिताः ॥ २० ॥ त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता । शक्वरी सातिपूर्वा स्यादष्ट्यत्यष्टी ततः स्मृते ॥ उक्तात्युक्ता त २२
थामध्याप्रतिष्ठान्यासुपूर्विका । गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पंक्तिरेव च ॥ २१ ॥ धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृ
तिः ॥ विकृतिः संकृतिश्चैव तथातिकृतिरुत्कृतिः २२ इत्युक्ताश्छंदसां संज्ञाः क्रमशो वच्मि सांप्रतं । लक्षणं सर्व
वृत्तानां मात्रावृत्तानुपूर्वशः ॥ २२ इति भट्टकेदारविरचिते वृत्तरत्नाकरे संज्ञाव्याख्याने प्रथमोध्यायः ॥ १ ॥ तं क्रमेण सं
ज्ञाः श्लोकत्रयेणाह ॥ उक्तेत्यादिना ॥ इत्युक्ता इति ॥ द्वितीये मात्रावृत्तमुक्त्वा सर्ववृत्तानां लक्षणं सांप्रतं तृतीयादौ वच्मि
वक्ष्यामि वर्द्धमानसामीप्ये वर्त्तमानवत्प्रत्ययः २२ श्री ॥ इति श्रीमदग्निहोत्रिकुलतिलकायमान श्रीमदापाजिभट्ट
स्तनुभास्करविरचिते वृत्तरत्नाकरसेतौ प्रथमोध्यायः ॥ १ ॥ अथ पद्यद्वयेनार्यां लक्षयति ॥ लक्ष्मैतदित्यादिना यत्र चतुर्मा
त्रागणाः सप्त भवंति । एकेन गुरुणा एम स्थानीयेन सहितास्ते नव ॥ आर्यायाः प्रथमेर्द्धे नियतं लक्ष्म लक्षणं ज्ञेयं स्यं

हि सप्तगणानामष्टाविंशतिमात्राः ।२८॥ अष्टमस्थानीयगुरोस्तु द्वे मात्रे । इति संयोजनात्त्रिंशन्मात्रा ३०। पैषिास्यमार्याप्र
थमार्द्धे लक्षणं पर्यवसन्नम् । तत्किमविशेषेणेत्याह । भवति नेह इति । इह प्रथमार्द्धे विषमे विषमस्थाने प्रथमतृतीयपंच
मसप्तमाख्येष्विति गुर्वादिवन्मध्यगुरुरूपवत्तु मांत्रताख्योपि जगणो न भवति । समेन्वं नियमेनुक्ते हि नियतं स्यादत आह ।
षष्ठ इति ॥ षष्ठोपि गणः षष्ठः वास्यथवा षष्ठो नलघ्वादेयो न सर्वलघु नलघू नगणः स्याल्लघुरेकश्चतौ लघुश्चेति चतुर्लघुरूपो
गणः षष्ठो दैपठ इति यावत् । तथा च जगणो वा चतुर्लघुर्वा नगणो वा षष्ठ इति नियमः फलितः । यथा ॥ वैवलक्षणं समसम्नवयः ॥ लक्ष्मे इति द्वि
तु लक्ष्मे तत्र गणोगा येनाभवतीति नेह विषमेजः । षष्ठोऽयं नलघु वा प्रथमेऽर्द्धे नियमार्यायाः ॥२॥ तत्रपञ्चमगीत्रयके गणः प
वंतस्मइति द्वितीयः प्रगणोऽस्ति तस्मनुरुरुस्तनीयः मोपेइति द्विगुरुस्तु अर्थः नामवरत्नादिगुरुः पंचमः तिनेहति मध्यगुरुः षष्ठोविष
मे इत्यंततगुरुः सप्तम इति सप्तगणानामष्टाविंशतिर्मात्राः २८॥ जइति चान्ते गुरुरिति तस्य द्वे मात्रे २ इति संयोजनात्त्रिंशन्मात्राः ३०॥ सम्प्रति
प्रथमार्द्धे नास्ति च विषमस्थाने जगणः षष्ठस्त्व स्यैवतिनेहेति । न च व्यंजने चार्द्धे मात्रिकमित्युक्ते व्यंजनद्वयसंयोगस्य मात्रात्म
कत्वात् लक्ष्मे इत्यादौ मात्राधिक्यात् त्रिंशन्मात्रारूपलक्षणसंगतिरिति वाच्यम् । अत्र च मात्राणामेव गणत्वेन व्यंजनसंयोगानाम
तथात्वात् । नलघू वेत्यस्योदाहरणं द्वितीयपद्यप्रथमार्द्धे येत्र षष्ठोयमिति षष्ठस्थाने जगण इति स्तुयोक्ते व्याख्यानमनादे
यम् ॥२८ प्रथमाद्यः षष्ठोर्थे लक्षणपद्भेः । यच्च नलघू वेत्यत्र नगणयुक्तो लघुरिति सुलक्षणं आह तत्र नलघू इति द्विवचनानुपप
त्तेः २॥ एवमार्यायाः पूर्वार्द्धलक्षणमभिधाय द्वितीयेन पद्येन परार्द्धे नियमसूत्रराऽर्द्धलक्षणं चाह ॥ षष्ठो द्वितीयलादिति ॥ अत्र प्रथमे इ
त्यनुवर्त्तते । षष्ठस्थाने त्वेन गणयुक्ते लघाविति यावत् । मिते सति चतुर्लघुसंपयोद्वितीयो लघुस्तस्मात्प्रथमे पूर्वस्मिन्नप्रथम

वृ. टी.

५

5

लघ्वौ सप्तमिस्त विच्छेदं पदस्य नियमः समाप्तिः॥ परके इति॥ सप्तमस्थाने न्ले सति मुखलादादिलघोः प्रथमे षष्ठगणे तेस विच्छे
दं पदसमाप्तिरित्यर्थः। पथ्यादेव। षष्ठे द्वितीयलात् परके न्ले मुखलाद्यन्यत्र षष्ठे वक्तुं लघु प्रयुक्ता यतिः सयतीप्स्व न्वे सप्तम न्ले तु
मयुक्ता। अथ घोत्तरार्द्धे यतिनियममाह चरमेऽर्द्धे इति। अंतिमेऽर्द्धे पंचमस्थाने न्ले सति तस्य प्रथमलघोः पूर्वस्मिन् चतुर्थगणान्ते यतिः
यथा चरमेऽर्द्धे पंचमके तस्मादिह षष्ठे द्वितीयलात् परके न्ले मुखलाच्च स यति पद नियमः॥ चरमेऽर्द्धे पंचमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः॥
२॥ त्वस्थाने। अथोत्तरार्द्धे लक्षणमाह॥ इह भवति षष्ठो लः इति॥ आर्योत्तरार्द्धे षष्ठगणस्थाने पञ्चकोलघु रेव देयो न तु चतुर्मात्रो
गणः शेषं पूर्वार्द्धवत्। एवं हि पंचगणानां विंशतिमात्राः २० षष्ठगणस्थानीयलघोरेका॥१॥ सप्तमगणस्य चतस्रः ४ अष्टमस्थानीय
गुरोर्द्वे २ इति सप्तयोजनात् सप्तविंशतिमात्राः २७ वैशिष्ट्यमार्योत्तरार्द्धे लक्षणं पद्यं वसन्ततिलकम्॥४ अस्मिन् वेदं वरमे ६ त्याद्युत्तरार्द्धे षष्ठोप
मित्यादि पूर्वं पथ्योत्तरार्द्धे चेति स्वयं संगमनीयं। भेदास्त्वार्याद्विस्तारेषु भयोः सः संतिपद्य छुपि। तथाप्यनुपयुक्तत्वान्न बुवे किलत्वमनि
हू॥१२ अथार्यालक्षणम्॥ अथ पथ्यार्यालक्षणमाह। त्रिष्विति। यस्याद्द्वयोरप्यर्द्धयोरस्त्रिषु अंशकेषु पदं तन्मात्रगतो भ्रुपादो वि
रामो द्रश्यते सा पथ्येति। केवलं यतिकृतमार्याणां स्यावेलक्षणम्। त्रिष्वंशकेषु पादः इत्यस्यांते यतिः पूर्वार्द्धे पथ्येति नामतस्या
इत्युत्तरार्द्धे। अथ विपुला। उल्लंघ्येति। उल्लंघ्य गणत्रयमादिमं गणत्रय तदूर्ध्वं यदी यत्र विरामः एवमुत्तरार्द्धेऽपि ज्ञेय विपुला २
ति प्रसिद्धो। अथ चपला॥ उभयेति। गुर्वोर्मध्यगतो जगणो यस्याद्वयोरप्यर्द्धयोर्द्वितीयचतुर्थस्थानासा चपला नाम्ना आर्या। यथा
पूर्वार्द्धेयो जं इति द्वितीयो जगणो द्वितीयस्थानं चतुर्थोपि एवमुत्तरार्द्धेऽपि नामेति द्वितीयो जगणः त्रिष्वंशकेषु पादो दलयोरा
द्योर्दृश्यते यस्याः। पथ्येति नामतस्याः। शकीर्तितं नागराजेन॥३ उल्लंघ्य गणत्रयमादिमं शकलोर्द्धयोर्भवति पादः॥ यस्यास्तं

६० पे ५

पिंगलनागो विपुलामिति समाख्याति ॥६॥ उभयार्द्धयोर्जकारौ द्वितीयतुर्यौ गलमध्यगौ यस्याः । चपलेति नाम तस्याः प्रकीर्ति
तं नागराजेन ॥७॥ आद्यं दलं समस्तं भजेत लक्ष्म चपलागतं यस्याः । शेषे पूर्वजलक्ष्मा मुखचपला सोदिता मुनिना । प्राक्
प्रतिपादितमर्द्धं प्रथमेतरेत् चपलायाः । लक्ष्माश्रयते सोक्ता विशुद्धधीभिर्जघनचपला ॥७॥ टीका प्रकीर्तितेति चतुर्थसूत्र
थमुखचपला । आद्यमिति । यस्याश्चाद्यमर्द्धं चपलालक्षणविशिष्टं यावशेषं पूर्वजलक्ष्मा आर्यापरार्द्धसामान्यलक्षण
नसप्तविंशतिमात्रारूपेण विशिष्टा सा मुखचपला । अन्वर्थैवेयं संज्ञा मुखे पूर्वार्द्धे चपलालक्षणवत्त्वात् । एवमुत्तरार्द्धे चपलाल
क्षणवत्त्वाज्जघनचपला लक्षणमपि स्पष्टमेवाह ॥ प्रागिति । प्रथममर्द्धं आर्यापूर्वार्द्धलक्षणं प्रथमेतरे द्वितीये चपलालक्ष
णं सा जघनचपला प्रथममितरद्यस्मादिति बहुव्रीहिः ॥ इत्यार्याप्रकरणम् ॥ उपगीतिः आर्याप्रथमेति । यस्याः पूर्वार्द्धवत् द्वि
तीयार्द्धेपि लक्ष्मेत दित्यादि पूर्वार्द्धलक्षणं भवेत्सा पिंगलो गीतिमुक्तवान् । कथमपीति पूर्वोक्तः षष्ठो यत्र लघ्वेति यत्तयोरन्यत
रपलेनापीत्यर्थः यत्तुरुत्तरार्द्धयो षष्ठजगणाच नलं चतुर्गणात्मनः अतनमप्रकारेण निर्व्याख्यातं तत्स्पष्टम । षष्ठजगणाच नलं च रू
योर्द्धयोरेव कथं निर्द्धारणं यत्वात स्त्वनुतमप्राप्तो हि बहुविषयकनिर्द्धारणे प्रयुज्यते । यद्वा पत्यप्राप्तयाके पटेन । अन्यतमास्य
तमशष्टावस्तुत्वेत्रौ स्वभावाद्धि बहुविषये निर्द्धारणे वर्त्ततेऽस्ति । अथोपगीतिः आर्याद्वितीयेति इह भवति षष्ठो लश्च्या यदोत्त
रार्द्धलक्षणं यस्यार्द्धयोरप्यर्द्धयोः स्यात्सोपगीतिः अथोद्गीतिः आर्याशकलमिति ॥ यस्याद्वितीयमर्द्धं पूर्वार्द्धलक्षणं कं पूर्वा
र्द्धं चाद्धलक्षणकमिति व्यत्ययेनार्द्धं रचितं सोद्गीतिः जडद्वितिप थ्यार्यावदिति भावः पतं शेजि । विषमशके आर्याप्रथमदलोक्त
यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः दलयोः कृतयति शोभां तां गीतिं गीतवान्भुजंगेशः ॥०॥ आर्याद्वितीयकेर्द्धे यद्गदितं लक्षणं त

वृ॰ टी॰ स्यात्। यद्युभयोरपि दलयोः रूपगीतिं तां स्तुविज्ञे ते ॥ ४ ॥ आर्याशाकलद्वितयं व्यत्ययरचितं भवेद्यस्याः सोद्गीतिः किलकथिता तद्व
६ द्यतंयुग्मभेदसंयुक्ता ॥ ५ ॥ आर्यापूर्वार्द्धं यदि गुरुणैकेनाधिकेन निधने युक्तम्। इतरत्तद्वन्निखिलं भवति यदीयमुदितेयमार्यागीतिः।
६ ॥ छितायुक्तसंयुक्तेत्यर्थः अथार्यागीतिः॥ आर्यापूर्वार्द्धमिति॥ त्रिंशन्मात्रात्मकं पूर्वार्द्धं निधनेऽन्ते एकेन गुरुणाधिकं द्वात्रिंशन्मात्रा
विशिष्टं पूर्वार्द्धमिति यावत्। यदीयं स्यात्। उत्तरार्द्धमपि निखिलं तद्वत्। द्वात्रिंशन्मात्राविशिष्टमित्यर्थः सार्यागीतिः॥ तथा चो
क्तं रत्नाकरेण। अर्द्धे वसुगणमार्यागीतिः अत्र वस्त्रेऽर्द्धे इति वसुगणे इति च प्रथमाद्विवचनांतमिति सुधादौ उक्तं गतं। ईदृ देहि वच
नमिति शरद्व्याप्त्या व्यक्तिभावापत्त्यापादेशाद्यनापत्तेः। तस्मादेतन्त्र सप्तम्यंतमिति कृत्वा व्याख्यातं। अर्द्धेऽर्द्धे द्विनीये चाष्टगणेस
त्यार्यागीतिः। एतेन पूर्वार्द्धे द्वात्रिंशन्मात्रा उत्तरार्द्धे त्वेकोनत्रिंशन्मात्रा आर्यागीतिर्भवतीति मन्यमानाः स्वल्पएणदशोपि निराकृ
ताः मधुकरविटपानमितास्तरुपंक्तीर्विभ्रतो माविटपानमिताः परिपाकपिशंगलताजस्मारोपश्चकास्ति पिशंगलतेति मा
घोक्तार्यागीत्युदाहरणविरोधाच्च॥ इति गीतिप्रकरणं समाप्तम्॥ अथ वैतालीयम्। षड्विषमेऽष्टौ इति वैतालीये छंदसि विषमे पादे प्रथ
मतृतीययोः पादयोः षट् कलाः षट्मात्रा देयास्तासामंते चरलौ रश्च लश्च रलौ मध्यलघुरगणः अन्त्ये लघुस्ततो गुरुश्चेति समे पादे द्विती
यचतुर्थरूपे अष्टौ कलाः देयाः स्तास्तु निरंतराः नो स्युः नोइति निषेधार्थः। अथवाहि तालवैतालदेयाऽस्यार्थः। तासामष्टकलानामंते
विषमपादवत् रगणो लघुगुरू च देयौ। अत्र अष्टकलासु मध्ये समाकला द्वितीयादिका पराश्रिता तृतीयाद्याश्रिता
न कर्त्तव्या द्वितीया तृतीयाभ्यामेको गुरुर्न कर्त्तव्य इत्यर्थः। एवं चतुर्थीपंचमीभ्यां षष्ठीसप्तमीभ्यां च न इदं वैतालीयलक्षणं
। अस्ति चेदमत्रैव। षड्विषमेऽष्टौ इति प्रथमे विषमपादे षण्मात्रास्तासामंतेऽष्टौ समे इति रगणस्तदंते च कलाश्चेति लघ्वन्तेनालिख ६

द्वितीया तृतीया[भ्यां] चतुर्थी पंचमीभ्यां च मात्राभ्यामेके गुरुः। किं तर्हि प्रथमाद्वितीयाभ्यां पंचमीषष्ठीभ्यामपि एवं तृतीयपादेपि द्रष्ट
व्यं। षड्विषमेष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरंतराः। न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेन्ते रलौ गुरुः॥१२॥ पृथ्व्यन्ते यौ न षड्वशेषे
पङ्क्तिं दर्शितं तु यौ भिरुक्तम्॥ आपातलिका कथितेयं भाद्गुरुकावथ पूर्ववदन्यत्॥१३॥ अथ द्वितीये समपादे नाष्टौ समे स्फारितत्वष्टौ
मात्राः संति तदंते नो निरमिति रगणं लदंते नतराश्चेति लघुगुरु मात्राष्टकम्। षड्भ्यां षष्ठो लघ्वेन संति किंतु गुरुमिश्रिताः नापि द्वितीया
दिमात्रा तृतीयाद्याश्रिताः। एवं चतुर्थपादेऽष्टमात्रा षष्ठो पङ्क्तिं दर्शितम्। पर्यन्ते इति श्लेषवशान्ते विषमपादे षण्मात्रान्तदंते
रगणलघुगुरवोः समपादेऽष्टौ मात्रान्तदंते रगणलघुगुरवो द्वंद्वं तदेव पङ्क्तिं दर्शितम्। न षड्वशेषमिति पद्यपि विषमापादान्त्यलघोर्न गुरु
त्वमिति प्राप्तुक्तं तथापि कविसमयप्रसिद्धा समासिका त्वविषयं तत्तत्वेनात्र पूर्वविषयमिति भावः। अथापातलिका। आपात
लिकेति। विषमे षट् मात्राः समेऽष्टौ वित्यादि पूर्ववत्। इयांस्तु विशेषः। तासामंते भगणो द्वौ गुरू चेति। अन्यदिति चकारात् द्वौ ग
नोत्तस्यापि हस्वस्य गुरुत्वं पादांत गत्वात् द्रष्टव्यम्॥१३॥ अथ दक्षिणांतिका। तृतीयेति यस्य वैतालीयस्य चतुर्थपादे
षु द्वितीयो लघुः। तृतीयेन लघुना युक्तः स्यात् अथ प्रथमो लघुर्द्वितीयो गुरुरेव स्यादिति ॥ यावत्ता दक्षिणांतिका। अथोदीच्यवृत्तिः।
उदीच्यति। यत्रायुग्मयोरेव पादयोरग्रे तृतीयेन युक्तः षष्ठो द्वितीयो लघुः स्यात्तद्वैतालीयमुदीच्यवृत्ति संज्ञमिति शेषः। अथ प्राच्य
वृत्तिः। पूर्वेणेति चतुर्थेन युक्तः पंचमस्तु लघुः समपादयोः स्यात् वैतालीये प्राच्यवृत्तिः। अथ प्रवृत्तकम्। पदानसमावित्ति। पूर्व
योरुदीच्यवृत्तिप्राच्यवृत्त्योः समो मतद्योऽयुग्मके विषमसमपादोदीच्यवृत्तेः विषमपादः समपादः प्राच्यवृत्तेरिति यत्र
संवेनान्वयः क्रमस्य देशमात्रा मान्यादिति भावः। तत्प्रवृत्तकं नाम॥ अथ चपरान्तिका। अस्येति। प्रवृत्तकस्य समपादैः प्राच्यवृत्ति

त्रि॰ किंतु समपा दान्त्यलहोगुरु त्वमिति॥

मि॰

वृ·टी·
७
लघ्वोर्गुरोर्वा सर्वपादे रचिता । तृतीययुग्मद्वितीयां तिकासमस्तपादेषु यतः । उद्गीच्यवृत्तिर्हिनीयतः सङ्कोचेणाभवेद्युग्म
योः पूर्वेण युतो यथा पदमः प्राच्यवृत्तिः । दिति युग्मयोः ॥ यदा समा वोजयुग्मकौ पूर्वेयोर्भवति तत्प्रवृत्तकम् ॥ अस्य युग्म
7 पु ८ रचितापरान्तिका ॥ अयुग्मेक चारुहासिनी ॥ इति वैतालीयप्रकरणम् ॥ ॥ वक्त्रं नाद्यान्नसौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातम् ॥
साः परान्तिका । अथ चारुहासिनी । अयुग्मेति । यात्प्रवृत्तकस्य विषमपादे रुद्रीच्यवृत्तिलक्षणकैः रचिता चारुहासिनी । अथा सा ८
नुष्टुप्प्रकरणम् ॥ वक्त्रमिति । अनुष्टुभि अष्टाक्षरे छंदसि आद्यादक्षरादग्रेन गणौ न देयौ नापि सगणः किन्तु मगणादयो देयाः
किं चास्य अब्धेश्चतुर्थादक्षरादग्रे यो यगणो देयः । तदग्रे चान्य एको वर्णो देयः । ईदृशमनुष्टुप्छंदसि वक्त्रमित्युच्यते । यथा तैव ।
वश्याद्याक्षरादग्रे वक्त्रं नाद्यादिति सर्वगुरुर्मगणोऽस्ति । न तु नगणः सगणौ । एतत्‌चतुर्थादक्षरादग्रेन सोऽस्मात्स्तियगणः । एवं सरिद्भर्तुः ८
द्वितीये पादे पि द्रष्टव्यम् ॥ ॥ अथ वक्त्रस्य भेदमाह ॥ युजोरिति ॥ युग्मिति समपादस्य सत्तेजस्त्वेन माघेः । युजोः समपादयोरिति । वा
दृ रिये चतुर्थादक्षरादग्रे जेन जगणप्रयोगेण विषमपादयोर्यगणेन च पथ्यावक्त्रं प्रकीर्तितम् । अवशिष्टं वक्त्रवत् ॥ एवमग्र
पि । ओजयोरिति विषमपादयोर्वा रिये चतुर्थादक्षरादग्रे जेन जगणप्रयोगेण समपादयोर्यगणेन च विपरीतपथ्याव
क्त्रं नाम ॥ चपलेति ॥ विषमपादयोश्चतुर्थादग्रेन नगणप्रयोगेण समपादयोर्यगणेन च चपलावक्त्रं नाम ॥ अथ युग्मवि
पुला ॥ यस्यामिति ॥ समपादयोर्यस्याः सप्तमो लघुः स्यात् शेषं वक्त्रवत् । सा युग्मविपुला नाम ॥ प युजोर्जेन सरिद्भर्तुः प
थ्यावक्त्रं प्रकीर्तितम् ॥ ओजयोर्जेन वारिधेस्तदेव विपरीतादि ॥ चपलावक्त्रमयुजोर्नकारश्चेत्पयोराशेः ॥ यस्याः लः सप्तमो
युग्मे सा युग्मविपुला मता ॥ सैतवस्यापि विलेखपि ॥ यथा देवयुजोर्विषादि पथ्यावक्त्रं प्रसिद्ध नथा युपये यस्य करत्वाद दोषः । एवंपि
७

गलमनेन विपुलोक्ता ॥ अथ सैतवमतमनेनाह ॥ सैतवस्येति ॥ चतुर्थाद्द्वितीयतृतीयस्थो लघुः साविपुलेति । सैतवस्य मतमि
त्यर्थः । यत्तु चतुर्थाक्षराद्गणेनैव सैतवविपुलामाहुस्तेषां नियमे किं मानमिति न विद्मः । तस्मात्पाद्ययुग्मविपुला सैतवस्यैव तद्गभ
नान्यतमेन गणेन चतुर्थं सप्तमे लघौ सति सैतवविपुलेति निर्णयः ॥ यथा मामके सलक्षणम् ॥ स्यात्तस्य मो यत्र लघुश्चतुर्थ
चरणेषु सा विपुलोक्तास्तुमतिभिः सैतवस्य मुनेरनुवृत्ति ॥ अथ विपुलाभेदानाह ॥ ॥ भेनेति ॥ चतुर्ष्वचरणेषु चतुर्थाद्गणात्प्र
योगेण भविपुला स्यात् ॥ अनेनैवैकेनैव चरणेनेयं लक्षिता ॥ यत्तु सूत्रेणोक्तं विषमपादयोर्भगणप्रयोगेण भविपुले
ति । तन्न । भौ नौ चेति समानान्तरसूत्रे चतुर्थाक्षराद्गणेन भविपुलायाः स्वरूपकारेण लक्षितत्वाद्द्विषमपादयोरित्यत्र मानाभावात् ॥ यद
पि भौ नौ चेत्यत्र च पत्नायुजोरिति सूत्रादयुग्मग्रहणमनुवर्त्तत इति वृत्तिकारेणोक्तं तदपि न । सर्वतः सैतवस्येति सूत्रान्तं निहितस्य
सर्वपदस्यैवानुवृत्तेर्युक्तत्वात् ॥ विपुलायुग्मलः सप्तम इति सूत्रे युग्मग्रहणेन अवच्छिन्नपदानुवृत्तिर्नास्तीति स्वच्छकृतापि न त्याज्य ॥
एतेन चपलावक्त्रमित्याद्यनुवर्त्तत इति यत्सूत्रेणोक्तं ॥ तदपास्तम् ॥ भेनाध्धितौ भाद्विपुलाऽन्यमन्यायचतुर्थात् । नो तु षेश्च
त्रविपुलानो ध्वेन्मतरूवीन्त्याभवेत् ॥ अनुष्टुप्प्रकरणम् ॥ यदपि तेनोदाहृतं विशालादीकामगजंतुंभाम विपुलमनीत्या
दि ॥ तदपि न ॥ तस्य सैतवोक्तविपुलालक्षणाक्रान्तत्वात्तत्र या भविपुलालक्षितत्वाभावात् ॥ एवं हि । वदे वदे वेष्ट्रवणस्मृत्यैव
त्यैरशिवरत्यादि महाकाव्यप्रयोगा अपि नास्माकं प्रतिकूलाः ॥ एवं रनतविपुला अपि ज्ञेयम् ॥ रन्यमिति ॥ चतुर्ष्वचरणेषु च
तुर्थादक्षराद्रगणप्रयोगश्चेत्तदान्या रविपुला स्यादित्यर्थः ॥ नौ तु षेरिति ॥ चतुर्षु चतुर्थान्नगणश्चेत्तदा नविपुला नाम ॥
तोध्वेरिति ॥ चतुर्षु चतुर्थात्तगणश्चेत्तदा तविपुला नाम ॥ अत्रान्याग्रहणान्मयसभगणैर्विपुलात्रयमनुक्तमपि ज्ञेयमिति शे

दोत्न

वृ॰टी॰
८

ल॰४

चः॥ सूत्रादावनुक्तत्वादप्रमाणमिति न वाच्यः॥ अयं तेषामाशयः विशेषलक्षणैर्यदाक्रान्तं लक्ष्यं न स्यात्तेन नाम्ना व्यवहारः प्रत्य
नाक्रान्तं तेन स्यात्तु इष्टविति सामान्यजातिनाम्ना व्यवहार इति न लक्ष्यविरोध इति॥ उक्तमनुष्टुप्प्रकरणम्॥ अथार्यादिमात्राछंदां
स्याह॥ द्विगुणितेति॥ वसवोऽष्टौ द्विगुणितवसवः षोडशेत्यर्थः तत्संख्याका यचो मात्रा यस्याः सा अचलधृतिर्नाम। प्रत्येकं षोडश
लघुपरिमिताश्चत्वारः पादा यस्याः सा भवतीति एवमग्रेऽपि॥ पिंगलस्त्विमां गीत्यार्यां नाचष्टे। अथ यासामेतासामाह॥ मात्रेति॥ यत्र षो
डशमात्रे कृतमितैकैका मात्रा लघुरेवान्ते मौ वर्णौ गुरुरेव स्यात् क्वचित् नियमस्तन्मात्रासमकं नाम। जोल्लाविति। अथ तुर्यश्च नवमो मात्रा
नौ जगणस्येव पंचमाष्टमौ वा न्त्यौ द्वौ विश्लोक इति नाम छंदः। अश्लिष्टे चेह॥ अष्टौ तु इति जगणः। अथ तुर्यः अथवा पंचमो मात्रा नोत्लौ न गणेन ल
घुद्वयसमस्तान्तस्यापि विश्लोकः इति नाम। अश्लिष्टश्चेत्तत्र गणरचनात्वेवं जोल्लावथ पंचमलये विश्लोक इति न च गलेति॥ अथ तुर्ये
युगलादष्टमात्राणां इत्यर्थः चेन्न गणो न गणलघू वा भवतः तदा वानवासिका नाम। अश्लिष्टे चेह न वा मीतिजगणाः। ल्पदेऽसुवानवा
सिकाजलधियुगास्यादि ॥ द्विगुणितवसुलघुरचलधृतिरितिचा मात्रासमकं नवमो ल्गान्तम्। जो न्लावथ यांकुये विश्लोकः
नककुगलाद्वानवासिका स्यात्॥ वाणाष्टनवसु यदि लश्चित्रा उपचित्रा नवमे परयुक्ते। अष्टाभ्यो मा व्लाद्युपचित्रा। यदतीतकृत
विविधलक्ष्मयुतैर्मात्रासमादिपादैः कलितं। अनियतवृत्तपरिमाणयुक्तं प्रथितं जगत्सु पादाकुलकम्॥ निलक्षणरचना॥
वाणेति॥ पंचाष्टनवसु यदि लघुः स्यात् सा चित्रा नाम॥ शेषं प्राग्वत्॥ उपचित्रेति। नवमस्य नवमो सगुरौ सत्यां उपचित्रा नाम। इमा
मेवान्यमतेनाह॥ अष्टाभ्य इति। अष्ट मात्रातो गुरुलघुयगणाश्चित्रे स्पष्टः। अथ पादाकुलकमाह॥ यदतीतेति। कृतैर्विवि
धलक्षणैर्मात्रासमकादिलक्षणैर्युक्तं मात्रासमकादिपादैः कलितं युक्तं पादरचना इत्येषु प्रसिद्धं। यन्नहं ज्ञानापत्येकह ८

नेत्र

ज्ञानो मात्रासमकविश्लोकवानवासिका चित्रोपचित्रा एणं परिमाणेन युक्तं पादैराकुलितत्वात् पादाकुलकं नाम ज्ञातव्यं प्रथि
तमित्यर्थः॥ अत्र प्रथमपादे एवं मात्रासमकविश्लोकचिवाणलक्षणं हि नीयो विश्लोकोपचित्रयोः लक्षणीये मात्रासमकवानवा
॥सिकयोः श्लक्ष्णे विश्लोकोपचित्रयोरिति॥ अथ सर्वेषां लघुगुरुरूपमात्रागणमाह॥ वृत्तस्येति॥ वृत्तस्य लामात्रा वर्णैर्विना वृत्तवर्णसं
ख्यया न्यूनाया संख्योत्तन्यूरिमिताना गुरुसंख्या ज्ञेया यथात्रैव प्रथमपादे॥ वृत्तस्य लाविनावर्णैरितिचतुर्दशरूपमात्रासंख्या
पादवर्णसंख्यया न्यूनीकृता षट्रूपा भवन्ति तन्मितिमिता गुरवः सन्ति षड्गुरवः सन्ति यावत्॥ एवं सर्वत्र प्रयोगेषु बोद्धव्यं॥ तया गु
रुभिर्विना गुरुसंख्यया अवशिष्टा वर्णाः लघुसंख्या ज्ञेयाः। यथा। त्रैवप्रथमे पादे षड्गुरवः सन्ति तानेन न्यूनाऽष्टौ लघवोऽव
वशिष्यन्ते अथवा लघुभूताने परिशेषाद्गुरवो ज्ञेया इत्याह। गुरवो लैरिति। लघुभिर्विना लघुसंख्यायामवशिष्टा
या मात्रासंख्या तन्न्यूनाः सर्वपादवर्णेषु या संख्या तत्संख्याका गुरवो ज्ञेया इति गुरुलघुप्रमाणं निश्चितम्॥ यथात्रैव चतुर्द
श मात्रासु अष्टौ लघव इति ज्ञातेष्विति लघुसंख्योनाः अवशिष्टा पादाद्दश संख्यायामष्ट संख्या षट् तत्रापि वृत्तस्य लाविनावर्णैर्गा वर्णा
गुरुभिर्लघवः। गुरवो लैर्दले नित्यं प्रमाणमिति निश्चितम्॥ इति मात्रासमकप्रकरणम्॥ शिखिगुणितदशलघुरचितमप
गतलघुयुगलमपरमिदमखिले। गुरुरुशकलयुगलकमपि सुपरिचरितललितपदविततिर्भवति शिखा॥ विनिमयविनि
हितशकलयुगलकलितपदविततिविरचितगणनिचया। स्फुरति सुतनु कृदिव मपि च यस्मिन् जगति जितमिंजपिछुपगतवति
ति। मतिभवत्खजा॥ मित्ता गुरवः सन्ति। शिखीति। शिखिभिस्त्रिभिर्गुणिता दश त्रिंशत् भवन्ति तत्संख्यैर्लघुभी रचितं। अपगतं ल
घुद्वयं यस्मिन् तत्। अष्टाविंशतिलघुयुक्तमित्यर्थः। एवं सर्वत्र लघुसंख्योक्ता॥ अथ द्वितीयपादे नामाह॥ अपरमिति॥

न

वृ॰ टी॰ उत्तरार्द्धं तु यस्य खलु त्रिंशल्लघुयुक्तं भवत्यथ पूर्वार्द्धं च दशविंशतिलघुयुक्तं। अस्य उभयोरपि अर्द्धयोः पूर्वं तन्नामाह। नन्दिनीति। अर्द्धद्वयमपि त्रिं
८ नगुरुसहितं ज्ञेयमन्त्य परिघटिता ललितपदानां वितति: रचना यत्र सा आर्या शिखा नाम। अत्र पञ्चलितोप्यर्थः॥ एवमर्द्धं सप्तविं
9 शतितल्लघुर्वान्ते गुरुस्था उत्तरार्द्धं त्रिंशल्लघ्वन्ते गुरुश्च यस्यां सा शिखेति॥ इयमेव पूर्वार्द्धोत्तरार्द्धयोर्वैपरीत्येन खंजा भवतीत्या
ह। विपरीतमयेति। विपरीतार्द्धद्वयेन युक्तापदरचनया विरचिता सा वितानिव यावत् इदमपि श्रुतं सुखकारिणी खंजका
रैखजेत्यत्र जकार सा शिरः शाम्देशानुपगानवतिर्प्रमद्यमि मनियावरुना मा खंजेति भवति लघ्वन्ते योद्देव युक्तं खंजेनलघ्वमाने
ह्निकंदोभंगः स्यात् यथा कंमाचेहि एष पूर्वकपिशं चयनदृश्यति। सप्तविति॥ अथ लाद्युत्तणिता: षोडश ग्राम वंति। न
त्वभिन्नायस्या: पूर्वार्द्धं गुरवः उत्तरार्द्धे द्वात्रिंशल्लघुयुक्तं। सा नंगक्रीडा नाम। चत्वारो दश ष्ट गुणिता द्वात्रिंशद्भवंति॥ त्रिगुणानि॥
त्रिगुणितानि नवसप्तविंशति: गेलघवो यस्यां। अत्र वसितावसाने गुरुः स्यात् तेर्भावेक्षिन्न। दृष्टशार्द्धद्वयकृतानन्तरूपेण: संनिरु
मदन चिरा नाम॥ इति श्री शिवद्विजकुलतिलकायमान श्रीमत्पाजिभट्टसुतभास्कर विरचिते वृत्तरत्नाकर सेतौ द्वितीयोध्याय:
॥२॥ द्वितीयमात्राछंदोभिधायध्वन्यावृत्तानि विवेचयन्नीयसमवृत्तानि लक्षयन्नेकाक्षरजातिमधिकृत्यो॥ उक्तायामिति।
एकाक्षरपादे छंदसि स्वपर्थ: गुरुश्रीरितियस्याएक गुरुरूप: पाद: सा श्रीर्नाम। यथा श्री शुः पायात यथपिस अष्टावर्द्धं गाज्जम
लयुस्याः सानंगक्रीडोक्ता। दलमपरमपि वसु गुणितसलिलनिपिलकव विरचितपदवितति भवति। त्रिगुणनवलघ
रवसितिगुरुरितिदलयुगकृतनतनुरुचिरा॥ इति भट्टकेदारविरचिते वृत्तरत्नाकरे द्वितीयोध्याय:॥२॥ इत्युक्तायां गुरु: श्री: अत्यु
क्तायां गौ स्त्री मध्यायां मो नारी। रो म्रगी प्रतिष्ठायाम्। मौ चेत् कन्या॥ समवृत्ताधिकारे गौ स्त्री इत्यादिवस्त्यपादे नैव प्रौक्तं छंदोलक्ष

८

व्या०१

गृः

पितमुचितम॥ तथा पिङ्गः श्रीरितिसर्वछार्थमङ्गलोच्चाहानथ॥ यत्तु सुयो दोलत्पलत्तवणयोरेकाक्षरेणपादेनासंग्रहात्‌ दर्शयन्त्क
मितिर्व्यान्तं तत्र पृश्रीरित्येकाक्षरेणपितयाः संग्रहीतुंशकत्वात्‌। ममुक्तायां। द्व्यक्षरेपादेगाविति। यस्याः पादेद्वौगुरू सास्त्रीना
म। यथाश्रीमानूभानुः नित्यंसेव्यः। मध्यायोऽक्षरेपादेमश्चेतियस्याः पादेऽऽऽ मगणः सानारीनाम। नारीणांकल्याणीतः पायात्सा
वाणी॥ एवमुत्तरत्रसर्वयमुदाहरणीयम॥ रश्चेति। यत्रऽ।ऽ रगणः सामृगीनामप्रतिष्ठायाम। चतुरक्षरपादेम्गाविति। यत्र मऽऽऽ
गण एकोगुरुश्च साकन्यानाम॥ सुप्रतिष्ठायाम। पंचाक्षरपादे॥ भौगिंतियत्र भऽ।। गणस्ततोगुरू सापंक्तिर्नाम॥ गाय
त्र्यांषडक्षरपादेत्याविति। यत्र तऽऽ। गणय।ऽऽ गणौसातनुमध्यानाम। शशीति। यत्र नगणयगणौसा शशिवदनानामस्याविति
तियत्र तऽऽ। गणस्य।ऽऽ गणौसावसुमतीनामविद्युदिति। यत्रमऽऽऽ गणौसाविद्युल्लेखानाम। उष्णिहि॥ सप्ताक्षरपादेम्सा
विति। यत्र मगणसगणवेकोगुरुश्च सा मदलेखा। कुमारेति। जगणसगणगुरुभिः कुमारललितानाम। सरगैरिति।
मगणरगणगुरुभिर्हंसमालानाम अनुष्टुभि॥ अष्टाक्षरपादेभाविति। भगणद्वये गुरुद्वयेनचचित्रपदानाम। इति मगणद्वये
नगुरुद्वयेनचविद्युन्मालानाममाणवकमिति भगणतगणलघुगुरुभिर्माणवकंनाम मन्नाविति मगणनगणगुरुद्वयेन सहसन
नाम॥ जाविति रगणजगणगुरुलघुभिः समानिका सुप्रतिष्ठायाम। भौगिंतिपंक्तिः गायत्र्यांत्यौसलत्तुमध्याशशिवद
नाम्याम्सौवेद्वसुमतीविद्युल्लेखोनामतः। उष्णिहिमसौगः स्यान्मदलेखाकुमारललिताज्सौग। सरगैर्हंसमाला। अनुष्टुभिभौगि
तिचित्रपदागः। मोमोगोगो विद्युन्माला भ्तौलौकेमाणवकं। त्वौगौहंसरुतंमैगौजौ समानिका गलौ च प्रमाणिका जरौलग
यौ वितानमाभ्यांयदन्यत। नारचकंजगौ लगो। वृहत्याम। रात्नसाविहहलमुखी॥ नाम॥ अत्र विषमपादोत्पत्तिस्त्रिगुरुर्नैव

तिकविसमपदप्रसिद्धिर्नीवनरति। प्रमाणिकेति। जगणरगणलघुगुरुभिः प्रमाणिका नाम। वितानमिति। समानिकाप्र
माणिकाभ्यामन्यच्छिनानेनाम। अत्र जगणतगणौ गुरुद्वयं चास्तीति नाभ्यां भिन्नं ञ्चा पादेनात्र लक्षितं दोषिरिक्तमनुष्टु
कृभिन्यनेकविधमृतम। यत्तु अनुष्टुभेनन्योन्यविताननमेदं वेद पुष्पापि येमनोरमामित्यादि यत्र यमुदाहृतेनदसंगतं नाराव
कंतरैलगाविति नस्पलक्षितनन्वानां। यदपि केचिद्वन्वारनोक्ताविताननमिति लक्ष्यलक्षणसंश्रुतेन्नदाण माहृत्स्तदप्यसंगतं चित्रप
दालक्षनानां। यदपि मद्वाः वयं न मत्कृतीमः एतन्न एतेषां विना नैते निर्ग्रन्थे नैकोगुरुर्द्वौ लघू पुनः रंहरिम्यमेव पुनरितिक्रमविधि
।छन्दसा प्रयुक्तं दसो विताननत्वं वदनात्र भक्तिमत्तरीचक्रुस्तदपि नन्नसमाणवकलक्षनानां। अत्राभ्यामन्यच्छिनास्यो ऽक्तलक्षण
नियमाभावेन लक्षणेनयास्वपमपिव्याख्यानतेनसर्वग्रन्थविरोधाच्च॥ पंक्तौ। दशाक्षरपादे। रुक्मवतीति। भगणमगणसगणगुरु
भिः शुद्धविराडितिनाम रुक्मवतीति। मगणनगणजगणगुरुभिः॥ पणवनामेति प्राचः॥ वस्तुतस्तु जगणस्थाने यगणपाठ उचितः।
तथा च सूत्रम्। पणवोम्नौयगाविति॥ अत एव हि मूलेपि क्वचित् पाठः। म्नौ यो गौ चेति पणववनामेदमिति। जौविति रगणजगण
गणगुरुभिर्मयूरसारिणी नाम। भ्मौ विति भगणमगणसगणगुरुभिः रुक्मवतीनाम। मत्तेति मगणभगणसगणगुरुभिर्मत्ता
नाम। न्मौ सौ नगणरगणजगणगुरुभिर्मनोरमानाम। न्जौ विति। नगणजगणद्वयेन गुरुणा चापस्थिता नाम। त्रिष्टुभि
एकादशाक्षरपादे। स्यादिति॥ तगणद्वयेन जगणेन गुरुद्वयेन चेन्द्रवज्रानाम। उपेन्द्रेति। जगणतगणजगणैर्गुरुद्वयेन चो
पेन्द्रवज्रानाम। अनन्तरेति॥ इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्लक्षणसहितानां पादैर्युक्तोपजातयो नाम। एवंप्रकारेण अन्यासामिन्द्रवंशादीनामप्युपजाता
यो ज्ञातव्याः। इदमेवोपजातिरिति ना पङ्क्तौ म्नौ जौ गुरु विराडिदं मनम। म्नौ जौ चेति पणववनामकम्। जौ रगौ मयूरसारिणी स्यात्।

म्भौ मगाबुक्तौ रुक्मवती यमा। मत्ता ज्ञेया मभसगयुक्ता। नरजगैर्भवेन्मनोरमा। त्रौ जौ गुरुणेयमुपस्थिता। त्रिष्टुभि।
स्यादिंद्रवज्रा यदि तौ जगौ गः। उपेंद्रवज्रा जतजास्ततो गौ। अनंतरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः।
इंद्रवज्रोपेंद्रवज्रयोः किलाल्या स्वपि मिश्रिता स्मृताः स्वरितिजातिनिषिद्धमेव नाम॥ मस्मरं तु प्रयोगवशात्। तत्र वंशस्थयोपेंद्रवज्रामिश्रिताय
था। वाल्मीकिरामायणे सुंदरकांडे। नमोस्तु वाचस्पतये सवज्रिणे स्वयंभुवे चापि हुताशनाय। अनेन चोक्तं यदिदं म
मात्र तो वनौकसा तन्नास्तु नान्यथा। इंद्रवंशोपेंद्रवज्रावंशस्थमिश्रिता। यथा श्रीभागवते दशमस्कंधे नावस्त्रविष्टोस्त्र
वोदरांतरेषु नगौ गोः शिशवः सवत्साः। पतीद्वा माणोन वकारि वेशानेह तन्नखकांतं स्मरणेन रत्नमा। इंद्रवंशेंद्रवंशोपें
द्रवज्रावंशस्थमिश्रिता। यथा प्रबोधचंद्रोदये। विद्याप्रबोधोदयजन्मभूमिर्वाराणसी मुक्तिपुरी निरत्यया। अतः कु
लोच्छेदविधिं विधित्सुर्निवस्तुमत्रेच्छति नित्यमेव सः। एवं प्रयोगवशादन्यदप्युदाहरणीयम्। एतेन सम्मानामुपजाति
मिश्रणमेवोपजातिद्वयोरेवजात्योर्मिश्रणे उपजातिव्याचूदराणां नो शाखांग्रंथानां मादरणीयाः॥ इंद्रवज्रोपेंद्रव
ज्रामात्रलक्षणकपादोपजातिभेदसंख्यामाह। एकरेति। तयोरिंद्रवज्रोपेंद्रवज्रयोरन्यतरांशभेदएकस्मिन्पादे द्वयो
स्त्रिषु वा स्यात्तदा चतुर्दशोपजातयो भवंति। यथा॥ ३ ३ ३ २ ३ ३ ३ ३ ३ २ ३
३ इति एतासां क्रमेणनामान्यपि प्राक्तनैः पिंगलेः भिर्दर्शितानि यथा कि
र्तीवाणीमालाशालाहंसीमायाजायावालाद्राभद्रा प्रेमा रामा ऋद्धिर्बुद्धिर्नामस्तु एषा नामाइति। तत्राद्यायाः कीर्तेरुदाहरण
म्। समानसीमेरुसरवेः पितृणां कन्यां कुलस्य स्थितिरत्तमेनां मनुनीनामपिमाननीयां मात्मानुरूपां विधिनोपयेमे। एवं वा

एषा देशपि स्वयमुदाहरणं द्रष्टव्यमस्यानंतरोदीरितेति। कस्मादाख्यानकमुपजातिः एकत्र पादे इति आख्यानक्या
शीनं नैमित्तिनगणजगणाभ्यां सहितैः एकत्र पादे चरणद्वये वा पादत्रये वान्यतरः स्थितं तत्र तयोरिहापरवलदोहनीया
स्तु देशोक्ता उपजातिभेदाः। ननजलगैर्गदिता सुमुखी। दोधकवृत्तमिदं भभभाद्गौ। शालिनी म्तौ तगौ गोऽब्धि
लोकैः। वातोर्मीयं कथिता म्भौ तगौ गः। भ्मौ न्लौ गः स्याद्भ्रमरविलसितम्। रान्राविह रथोद्धता लगौ। स्वागतेति रनभाद्गु
रुयुग्मम्। ननसगगुरुरचिता वृत्ता। ननलगुरुभिश्च भद्रिका॥ जगणलघुगुरुभिः सुमुखी नाम। दोधकमिति। भगण
त्रयाद्गुरुद्वयेन दोधकं नाम। अत्र भभभा इति समाहारे द्वंद्वः इति भद्रा वस्तुतत्त्वद्वंद्वविधेर्नेकत्ववंतविषयत्वाद्द्वचोनरोगोक्त
सो अप्रसंगेन तद्भावादप्रसंगः कथमन्यथाकरणविन्यासेन द्वंद्वः। तस्मात् म्तौ तगौ मभम त्ववृत्तेऽतोभो मभम इत्युत्तरपदलोपी
समासः। शालिनीति मगणात् तगणद्वयेन गुरुद्वयेन च शालिनी नाम चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिरिति शेषः॥ वातोर्मीति म
गणभगणतगणेभ्यो गुरुद्वयेन शालिन्येव वातोर्मीति ज्ञेया म्भाविति। मभनलघुगुरुभिर्भ्रमरविलसितं नाम। राविति।
रगणनगणरगणलघुगुरुभी रथोद्धता नाम। स्वागतेति रगणनगणभगणेभ्यो गुरुद्वयेन स्वागता नाम। ननेति। नग
णद्वयेन सगणेन गुरुद्वयेन च वृत्ता नाम। यतिः शालिनीवच्च। ननरेति नगणद्वयरगणलघुगुरुभिश्च भद्रिका ना
म॥ श्येनिकेति। रगणजगणरगणलघुगुरुभिः श्येनिका नाम। मौक्तिकेति भतनगणेभ्यो गुरुद्वयेन मौक्तिकमाला नाम।
पंचभिः षड्भिश्च यतिः संप्रदायात्। उपस्थितमिति। जसतगणेभ्यो गुरुद्वयेन चोपस्थितं नाम। पंचेति मतनगणेभ्यो गुरुद्वयेन च
श्री नाम। पंचभिः षड्भिश्च यतिः। जगत्यां द्वादशाक्षरपादे। चंद्रेति रनभसगणैश्चंद्रवर्त्म नाम चतुर्भिरष्टभिश्च यतिः। ज

ता विति। जतजरगणैर्वंशस्थं नाम। स्यादिति। तगणद्वयेन जगणरगणाभ्यां चेदिन्द्रवंशा नाम भवति नरेन्द्रः। अपि नूनपद
लोपी समासतः। ततो जशब्देन ततट्ठेन तस्माद्विनिश्चितं च नोन मुचितं। तनी यावद्रुवव मोनपाठस्तु ते एवक प्रमादादिति ज्ञेय
म। इहेति। चतुर्भिः सगणैस्तोटकं नाम॥ द्रु ॥ श्रवणिकाम जौ रलौ गुरुर्यदा। मौक्तिकमाला यदि भतनाद्गौ। उपस्थितमिदं ज्योजा
दकारो। पंचरसैः श्रीभिः ततनगाः स्यात्॥ जगौ। चन्द्रवर्त्म निगदन्ति रनभसैः। जसौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ। स्यादिन्द्रवंशा ततजैः रसंयुतैः
इह तोटकमम्बुधिसैः प्रथितम्। द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ। चतुर्युगविरतिर्नौ म्यौ पुटोऽयं। प्रमुदितवदना भवेन्नौ च रौ। नयसहितौ
न्यौ कुसुमविचित्रा। रसैर्जसजसा जलोद्धतगतिः। भुजंगप्रयातं भवेद्यैश्चतुर्भिः। रैश्चतुर्भिर्युता स्रग्विणी संमता॥ तेति। नभ
भरगणैर्द्रुतविलम्बितं नाम। चतुर्युगेति। नगणद्वयेन मयगणाभ्यां च पुटो नाम। अष्टभिश्चतुर्भिश्च यतिः। हेलनमुनिशरैरि मन
पादं ... भिः पंचभिश्च यतिरित्याहुः ... पुटो नाम्नीव ... प्रमुदितेति। नगणाभ्यां रगणा
भ्यां च प्रमुदितवदना नामेयमिति। नयेति। नयनयगणैः कुसुमविचित्रा नाम। रसैरिति। जसजसगणैः ... जलोद्धतगतिः।
रसाश्च ... षड्भिर्यतिः। भुजंगेति। चतुर्भिर्यगणैर्भुजंगप्रयातं नाम। रैरिति। चतुर्भी रगणैः स्रग्विणी नाम
यन ॥ भुवीति। नभजरगणैः प्रियंवदा नाम। त्याविति। तयतगणैर्मणिमाला नाम। गुहैः स्वामिकान्तिकेयः सेनानी रविभिर्गुहर
त्यमरः। तस्य वक्त्रैः षड्भिर्यतिरित्यर्थः। धीरैरिति। नभजरैर्ललिता नाम। प्रमितेति। यत्र सजसगणाः सगणद्वयं च सा प्रमिताक्षरा नाम।
नेति। ननरगणैस्तु ... ला नाम। मगणद्वयेन यगणद्वयेन च वैश्वदेवी नाम। पंचभिः सप्तभिश्च यतिः। समा विता
पिपाठः ममोया विनितश्रेयान्। एव मग्रे ... म। अब्धीति। मभसमगणैर्जलधरमाला नाम। चतुर्भिरष्टभिश्च यतिः॥

द्वयेनं यगणा॥

र० री

१२

रुहेति। नजभय ॥ भुविभवेन्नभजौ रः प्रियंवदा। नौ म्यौ मणिमाला छिन्ना गुहवक्त्रैः। धीरैरभाणि ललिता तभौ जरौ। प्रमिताक्षरा स
जससैरुदिता। ननमरसहिता महितोज्ज्वला। पंचाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ। त्र्यश्वाश्वैर्जलधरमाला म्भौ स्मौ। इह नवमालि
का नजभयैः स्यात्। स्वरशररविभिर्नतौ मभौ भवति नजावथ मालती जरौ। नयुगसयुगयुक्त च गौरी मता। स्मभिनवतामर
सैर्नजजाद्यः। पंच मुनिभिर्भा सान्तयुता ललना॥ गणौ वेन नमालिका नाम। अष्टभिः षड्भिर्यतिरिति प्राचः। षड्भिरष्टाभिर्यति
नस्तु पंचभिः सप्तभिश्चेति मन्यन्ते। स्वरेति। नगणद्वयेन रगणद्वयेन च प्रभा नाम। सप्तभिः पंचभिश्च यतिर्भवतीति। ननम
रगणैर्मालती नाम। प्रभावद्यतिरिति वृद्धाः। नयुगेति। नगणयुगेन रगणयुगेन च युक्ता गौरी नाम सप्तभिर्नवभिः। नजज
ना० यगणैस्तामरसं नाम॥ पंचेति। ममसमैर्ललना नाम। पंचभिः सप्तभिर्यतिः॥ ललितमिति। ननमरैर्ललितं नाम। द्रुतेति।
नभजयैर्द्रुतपदं नाम। अतिजगत्याम्। त्रयोदशाक्षरपादे। वेदैरिति मतयसगगुरुभिर्मत्तमयूरं नाम। चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः।
यमाविति। यमररगुरुभिश्चंचरीकावली नाम। चतुरिति। जभसजगुरुभी रुचिरा नाम। चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः। गुरुगेति। नन
म० जतगगुरुभिः क्षमा नाम। सप्तभिः षड्भिश्च यतिः। सजेति। सजसजगुरुभिर्मंजुभाषिणी नाम। पंचभिरष्टभिर्यतिः। ननेति।
ननतरगुरुभिश्चन्द्रिका नाम चतुर्भिर्यतिः। म्नाविति। मनजरगुरुभिः प्रहर्षिणी नाम। त्रिभिर्दशभिश्च यतिः। ललितमपि
सितं नो म्नौ नाम ततः। द्रुतपदं नभजयैः कलितं स्यात्। अतिजगत्याम्। वेदैरंध्रैर्म्तौ यसगा मत्तमयूरम्। यमौ रौ गि चंचरीका
वली गः। चतुर्ग्रहैरिति रुचिरा जभौ सजौ गः। गुरुगनगरसपतिर्नो जतौ गः क्षमा। सजसजगा भवति मंजुभाषिणी। ननतरगुरुभि
श्चन्द्रिकाश्वषड्भिः। म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयं। शाक्वर्यां ... नगुरुद्विरतिरसैर्वा ... स्वरैः २२

पराजिता। ननभनलगिति प्रहरणकलिका। उक्ता वसंततिलका तभजा जगौ गः। सिंहोद्धतेयमुदिता मुनिकाश्यपेन।
उद्धर्षिणीयमुदिता मुनिसैतवेन रामेण सेयमुदिता मधुमाधवीति॥ शक्वर्याम्। चन्द्रदशाक्षरपादे। म्नाविति। ममनन
सैर्वरुद्धयेन चाग्ने ... नाम पंचभिर्नवभिश्च यतिः। ननेति। ननरसलघुगुरुभिः पराजिता नाम। सप्तभिः सप्तभिर्य-
तिः। ननेति। ननभनलघुगुरुभिः प्रहरणकलिका नाम। यतिः सप्तभिः सप्तभिः। उक्तेति। तभजजगुरुद्वयैर्वसंतति-
लका नाम। अस्या एव संज्ञान्तराणि यतिभेदो नास्ति। सिंहेत्यादि पादत्रयेण। सिंहोद्धतेयमिः। ति काश्यपः। उद्धर्षिणीति
सैतवः। मधुमाधवीति राम इति। जिज्ञासामत भेदेन संज्ञाभेदो यत्र स्यात्। श्लोकार्धं॥ ३॥ इंदुवदनेति। भजसनगुरुयुग्मैर्ग्रथितैर्भजसन
गैरिंदुवदना नाम। द्विरिति। ममतनगुरुभ्यां चन्द्रलोला नाम सप्तभिः सप्तभिर्यतिः। अति शक्वर्याम। पंचदशाक्षरपा-
दे। द्विनेति। द्विगुणितनगणाः सच चत्वारो दश भवन्ति। चन्द्रदशलघुभिरेकेन गुरुणा च शशिकला नाम सप्तभिरष्टभिर्य-
तिः। स्रगिति। षड्भिर्नवभिश्च यतौ शशिकलैव माला नाम भवति। अष्टभिः सप्तभिः इंदुवदना भजसनैः सगु-
रुयुग्मैः। द्विः सप्तच्छिदः लोला म्सौ म्यौ गौ चपलेति॥ ४ अति शक्वर्यामद्विहतहयलघुरथ गिति शशिकला। स्रगिति
भवति रसनवकयतिरियम्। वसुहययतिरिह मणिगुणनिकरः ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः। भवति नजौ भ
जौ रसहितौ ऋषभक्रमः। सजनाम ... दश यतिरियमेता। म्बौ म्यौ यांतो भवेतां सप्ताष्टकैश्चंद्रलेखा। अष्ट्याम्। म्बौ
त्रिनगः स्वरानव ऋषभगजविलसितं। नजभजरैः सदा भवति वाणिनी गयुक्तैः॥४॥ द्व्यूनेति शशिकलायां एवं
मणिगुणनिकर इति नाम। नमेति। ननमययैर्मालिनी नाम। भोगिभिर्नागैरष्टभिर्यतिरिति यावत्। लोकैः सप्तभिः

८७

ननमैर्म्

वृ॰ टी॰ श्च यतिः भवतीति। नजभजरैः। प्रमद्वरकं नाम सप्तभिरष्टभिश्च यतिः। ससौ जतिसजननयै रेलौ मपंचदशभिर्यतिः स्या

२३ दिति मरमयये श्चंद्रलेखा नाम यतिः सप्तभिः सप्तभिः। कोरश्चात्र पादे॥ भाविति भनभनौ त्रिभिर्नरौ रुणाव द

13 षभगाजविलसितं नाम ख रा ... सप्तभिः स्वविच्छेदं समर्थः। नजौ नजभजा गुरुभिर्वाणिनी नाम॥ न

ग्रा यति। श्च लकः पञ्चचामर तिषोडशाक्षरैः पंचचामरं नाम। यवेति। पंचभिर्भगुरुणा चरगतिर्नाम। ख स्य ष्ठा

मा ससदशाक्षरपादे। रसैरिति। यमनसभलघुगुरुभिः शिखरिणी नाम। षड्भिरेकादशभिश्च यतिः। जसाविति। ज

सजसयलघुगुरुभिः पृथ्वी नाम॥ अष्टभिर्नवभिश्च यतिः। दिग्मुनीति भरनभनलघुगुरुभिर्वंशपत्रपतितं नाम।

दश सप्त च यतिरस्या नम। रसेति। नसमरसलघुगुरुभिर्हरिणी नाम। षड्भिश्चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः। मंदेति। मभन ष

ततैर्गुरुभ्यां च मंदाक्रान्ता नाम चतुर्भिः षड्भिः सप्तभिश्च यतिः। हयेति। नजभजजलघुगुरुभिर्नर्कुटकं नाम सप्तभिर्द

शभिश्च यतिः। मुनीति गुहेति। सप्तभिर्गुरुकैः स्कंदशिरोभिः कथितोऽजलमाख्यातभिरभिधानम्। षड्भि॥ लघुकगुरुणि

रेतैर्यदा सचं चामरम्। पंचमकारयुता विरतिर्यदि चान्तगुरुः॥ श्वात्रकुसुमेर श्वैर्हरद्वैश्छिन्नायमनसभलागः शिखरिणी।

जसौ जसयलावसु ग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः। दिग्मुनिर्वंशपत्रपतितं भरनभनलगैः॥ रसयुगहयैर्न्सौ म्रौ स्लौ गौ यदा ह

३१ रिणी तदा मंदाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ ताद्गुरूचेत्॥ हयदशभिर्नजौ भजजला गुरु नर्कुटकम्॥ मुनिगुहका

र्णवैः कृतयतिं वद कोकिलकम्॥ पंचामा॥ स्यादाद्यन्तं नत्र्यैः कुसुमितलतावेल्लिता म्तौ नयौ यौ। मात्सौ जौ भर सलगौ

कविवराणां कैरीराल्कनम। पदे हयगातं ततौ वेदरेफा महामालिका। पंचमकारकं॥ इति यावत्। चतुर्भिर्यतिश्चेत्र १

से: सहितार्थीयरियात्रं ... गतिरियम् ॥१ २२

पंचभिः॥

ॐ टकमेवकेकिलनामवदेतिशिष्योपदेशः॥ अत्याष्टि॥ अष्टादशाक्षरपादे॥ स्याद्भूतेति॥ मतनययये: कुसुमितलतावेल्लितानाम
मपंचभिः षड्भिः सप्तभिश्च यतिः॥ नादितिमसजसभरैर्हरिणप्लुतेना मञ्जुष्टभिः पंचभिश्च यतिः॥ यदीति नाम्नांचन्नभिरैस्तुम
महामालिकानाम॥ पंचेति पंचभिर्भैः मगणेन च वाणमतिर्नाम॥ अतिधृत्याम॥ एकोनविंशत्यक्षरपादे॥ नवुगेति नवु
५॥ गाभ्याग्रेगुरुस्तनो नवुः अनर्गररित्याधेकोनविंशत्यक्षरैः पंचचामरो नाम॥ रमेति॥ यमनसररगुरुभिर्मेघविस्फू नह
र्जितानाम॥ षड्भिः षड्भिः सप्तभिश्च यतिः॥ सूर्येति मसजसततगुरुभिः शार्दूलविक्रीडितनाम द्वादशभिः सप्तभिश्च य
तिः॥ कृत्याम॥ विंशत्यक्षरपादे॥ ज्ञेयाश्वेति॥ मरभनयभलघुगुरुभिः सुवदनानाम सप्तभिः षड्भिश्च यतिः॥ त्रिरिति सप्तभिः॥
रजरजरजगुरुलघुरूपेण लक्षणेन वृत्तनाम॥ त्रिरिति सुजनेति त्रिवारं रगणजगणविन्यासः संहितायां द्वौ लौ प
कृः शतिदीर्घः॥ प्रकृत्याम॥ एकविंशत्यक्षरपादे॥ म्रभ्नैरिति॥ मरभनययये: स्रग्धरानाम त्रिवारं सप्तर्षियतिः॥ आकृत्या सि
म॥ द्वाविंशत्यक्षरपादे॥ नाविति॥ अतिधृत्याम॥ नयुगगुरुलघुनिर्गुनो यदासपंचचामरः॥ रसत्वैश्वैर्म्नोररगुरुभ धेर्मि ×
मेघविस्फूर्जितास्यान्नुसूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्॥ कृत्याम॥ ज्ञेयासप्ताश्वषड्भिर्मरभनय
त्रिवारं: युताम्लौगः सुवदना॥ त्रीरजौ गलौ भवेदिहेदृशेन लक्षणेन वृत्तनाम॥ प्रकृत्याम॥ म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता
स्रग्धरा कीर्तितेयम॥ आकृत्याम॥ भौ नरनाररनाव यगुरुदिगर्कविरमद्रिमयुक्तं मिरम॥ विकृत्याम॥ दिहनौ भ य॥
गौ भम नगा स्नदाम्ललितं हराकंव तितम॥ मन्नाभौ मौ गौ नौ मिति भवति वसु शम दशयतियुता॥ भभनान
रनगुरुभिर्मद्रकं नाम दशभिः त्रयोदशभिश्च यतिः॥ विकृत्याम॥ त्रयोविंशत्यक्षरपादे॥ यदिनजभजभजगुरुत कुसुमि

रम्यललितेनाम। एकादशभिर्द्वादशभिश्च यतिर्मञ्जरीति। अष्टस्तु पंचदशस्तु च यतिः सम्मो ममतनननलघुगुरुभिर्म
त्ताक्रीडनामस्यादष्टभिः पंचभिर्दशभिश्च यतिरितित्र्यवचरणः सकलगणस्त्वपरे तिमितिबंधयति स्थानमित्तिवृत्याम। पदा
हस्तकरः मत्ताक्रीडा मौ ग्लौ ग्रौ तौ म त्वस्तु पंचदशकाविति। अत्र हि वसु पंचदशकाविति द्विवना अपवर्ग मे यतिः एत
स्त्रवि रोथादेव मत्ताक्रीडमिति तन्वी मकपादे पितद्रुतः श्रुतः॥ संकृत्याम। चतुर्विंशत्यक्षरपादे तन्वीति। भभनसभ
भनयैस्तन्वीनाम भूतानि पंच नन्दकलिनामुनयो द्वादशभवंति नैर्यतिः पंचभिः सप्तभिः द्वादशभिर्यतिरित्यर्थः। पञ्च पंचभिः स
प्तभिर्द्वादशभिश्च सप्तगणादयो व्याचक्षते तन्वी तत्र विकल्पमा न ष्याशु सत्रमा तन्वी भो न्मो भो न्यो द्विरादित्याइति॥२८॥ अभिकृ
त्याम। पंचविंशत्यक्षरपादे क्रौंचेति। भमसभनननन सगुरुभिः क्रौंचपदानाम पंचभिः पंचभिः अष्टभिः सप्तभिश्च यतिः। उत्कृ
त्याम। षड्विंशत्यक्षरपादे वस्विति। ममतनननरसलघुगुरुभिर्भुजंगविजृम्भितनाम। अष्टभिरेकादशभिः सप्तभिश्च यतिः
मरुति। मगणो म नषड्विंर्नगणैः मगणेन गुरुभ्यां च स्यादपवाहाख्येन नवषड्भिः पंचसप्तच यतिः दण्डकादि संस्कृत्याम। भन षट्
भनीनैर्यतिरिह भतनाः स्मौ भनया स्युर्यदि भवति तन्वी। अभिकृत्याम। क्रौंचपदा भ्मौ स्मौ ननननाविषुशरवसुमुनि
विरतिरिह भवेत्। उत्कृत्याम। वस्वीशाश्वच्छेदोपेतं ममतनननरसलगैर्भुजंगविजृम्भितम्। मो नाः षट् सगाविति यदि
नवरसरसशरयतियुतमपवाहाख्यम्॥ यदिह नयुगलं ततः सप्तरेफास्तदा चण्डवृष्टिप्रपातो भवेद्दण्डकः॥ प्रतिचरण
विवृद्धरेफैः स्युरर्णार्णवव्यालजीमूतलीलाकरोद्दामशंखादयः॥ षड्विंशतिभेदाः स्माप्यरदण्डकानाहुः। यदिहेति। नग
णाभ्यां सप्तभी रगणैश्चण्डवृष्टिप्रपातो नाम दंडको भवेत्। दंडकानामपि समवृत्तत्वादेकैकेव पादेन लक्षितो यः। प्रतिच

ऽपीति। प्रतिदंडकं चरणेषु विवृद्धैः रगणैः प्रचितादयो दंडकाः ज्ञेयाः। अत्रायं मामकः संग्रहः। चंडवृष्टिप्रयाताख्यो दंडको नगणा-
द्वयात्। रगणैः सप्तसंख्यैः स्यादर्णास्तु षड्भिरुच्यते। अर्णश्चानवभिर्ज्ञेयो व्यालस्तु दशभिर्भवेत्॥ जीमूत एकादशभिः स्याल्ली-
लाकरो भवेत्त्रयोदशभिरुद्दामः शंखेनामानन्तः स्मृतः। स चतुर्दशभिर्ज्ञेयस्ततः पंचदशादिभिः आगमाद्याः प्रतिज्ञेया दंड-
कारगणोत्तमाः। अत्र चंडवृष्टिप्रयातार्णसंज्ञकयोः द्वयोरुदाहरणं स्वले प्रदर्शितं ग्रन्थेऽर्णवोपथा मल्लकानजसर्वंतभास्करेन
रवरजसर्वतासिंहसप्तवुंदेलवृद्धामयेः शौर्यनीराणवं वाजुमासासंद्यं वं चपूपकनिर्गगनगककुलवालकालस्वरूपांबुदः पूरि-
तारातिथामनता मंतिनीनेत्रनीराधगः रिपुशशधरकीर्तिमूर्तिमुखकोर्णेदीसंपूर्णो जितस्वयंस्वर्णमस्त्युष्टिसोदामिनीमं-
डितः। कलयतिचसपत्नभूपप्रतापानिदाघानलज्वालया दह्यमानेजगच्छीतले धारया॥१०॥ एवं मालादिर्घपि स्व-
यमुदाहरणीयम्। प्रचितेति। नगणद्वयात्सप्तभिर्यगणैः प्रचितकनामा दंडकः। प्रचितक इति संसमभिधायसमस्तश-
विग्रहः। उदाहरणं त्वन्देवस्यैरिपवनेषामपिगणानामुपलक्षणमाकविशयो मात्रवृत्तिनानामपिदंडकानामिष्टत्वा-
त्। अत्र चंडवृष्ट्यादाविव गणवृद्ध्या दंडकभेदा ज्ञेयाः॥ अनुक्तनाम्नां दंडकानां प्रचितक इत्येव संज्ञा। तदुक्तं सूत्रकारेण शेषाः प्रचि-
तइति॥ इति श्रीमदग्निहोत्रिकुलतिलकायमानश्रीमद्यपाजिभट्टसूनुभास्करविरचिते वृत्तरत्नाकरसेतौ तृतीयोध्यायः॥
प्रचितकसमभिख्यो धीरधीभिः स्मृतो दंडको नद्वयादुत्तरैः सप्तभिर्यैः॥ इति श्रीभट्टकेदारविरचिते वृत्तरत्नाकरे समवृत्ताभि-
धानस्तृतीयोध्यायः॥३॥ विषमे यदि सौ सलगा दले भौ युजि भाद्गुरुकावुपचित्रं॥१॥ भत्रयमोजगतं गुरुणी चेद्युजि च
नजौ ज्यजुतौ द्रुतमध्या॥२॥ सयुगात्सलगौ विषमे चेद्भाविह वेगवती युजि भाद्गौ॥३॥ ओजे तजरा गुरु समे म्सौ जो गौ भद्

ओजे तजरा गुरु, [illegible]

वृ॰ टी॰ २५

विराड्वेदनोजे॥१८॥ अथ समे सजौ सगयुक्तौ केतुमती समे भ्र नगाद्गुरुः॥१७॥ आख्यानकी तौ जगौ गुरू ग मे जे ननाव नोजे जगौ
रुगुरू च तद्वत्॥१८॥ जतौ जगौ गो विषमे समे स्यात् तौ जौ गयुग्मा विपरीतपूर्वा॥ अथ यत्र समत्वं ज्ञात्वा हि विषमे त्रि प्रथमे तृ
तीयचरणे विषमपादे सगणसगणनगणगुरवः। समे द्वितीयचतुर्थचरणे तु यभगणाः ज्ञेयाः चतुष्पदि उपचित्रं नाम। अर्द्धसमत्वादर्द्धमु
दाहरणं। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यमिति। विषमे त्रिभिर्भगणैर्गुरुभ्यां च समे नजजैर्यैरैनमध्यानामा प्रयुगादिति विषमे त्रिभिः
सगणैर्गुरुणा च समे त्रिभिर्भगणैर्गुरुभ्यां च वेगवती नाम। उपजगति। विषमे नजरगगुरुभिः समे समजैर्गुरुभ्यां च भ
द्रविराट् नाम। अथ समतिविषमे सजसगुरुभिः समे भरनैर्गुरुभ्यां च केतुमती नाम। आख्यानकीति यत्र विषमे द्वौ तग
णौ जगणौ गुरू च समे च जतजगुरवो गुरुश्च तदाख्यानकी नाम। जताविति विषमे जतजगुरुभिः समे तजजगुरुभि
र्गुरुणा विपरीताख्यानकी नाम। अयुग्मादिति विषमे त्रिभिः सगणैर्लघुगुरुभ्यां च समे नभभरैर्हरिणप्लुता नाम। अपरवक्त्री
ति विषमे ननरलगुरुभिः समे नजजरैः अपरवक्त्रं नाम। प्रयुजोरिति विषमे ननरयैः समे नजजरगुरुभिः पुष्पिताग्रा नाम। वद
तीति। अपरवक्त्रस्य वैतालीयस्येति सामान्यसंज्ञामेव पठितमाचार्यः तल्लक्षणं कांतत्वात्। एवं पुष्पिताग्रायाः औपच्छन्दसिक
संज्ञां केचित्पठितमाचार्य इत्यर्थः॥ विषमे इति विषमे सगणौ द्वौ सजगणौ गुरू च समे सभरैर्यदा स्यात् तदा सन्नमालिका नाम।
स्यादिति॥ विषमे ससजगुरू सयुगात् सलगाः विषमेऽथ रयुजि नभौ हरिणप्लुता॥ अयुजि ननरला गुरुः समे नजमपरवक्त्र
मिदं ततो जरौ॥१९॥ अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा॥२०॥ वदन्त्यपरवक्त्राख्यं वैतालीयं विप
श्चितः पुष्पिताग्रामिदं केचिदौपच्छन्दसिकं यथा॥२१॥ विषमे ससजा गुरू समे सभरा यश्च तदा सन्नमालिका स्यात्॥२२॥

२५

जरी।

प्र

स्यादुग्रमकौ जौरजौ सभे वजौ गौ गुरूर्ध्वं वा पुरणमतीयम्॥ इति विवृ र्थोध्यायः॥ नांसमे जराजर गुरूयुतायथवा स्वैर्द्धान्तरां मतीयवमती
नाश्वीभवेदित्यर्थः॥ यत्वं स्यात्समरावनीतिनामेति तत्तल्लक्षणं तत्र मूलं विज्ञेयं मदपि स्यादित्यस्य भवनीति व्याख्यानं तेनाकारि नदीप निर्दु
लेनिङ्क्ले विध्यर्थत्वेन वक्तुमानार्थयोगस्कलायाम्प्रभावात्तन्नहि स्यादिन्यस्य विभक्तिप्रतिरूपकत्वं भवतीत्येन दर्थंकाव्ययत्वे प्रमाणं महि
तिप्रपंचितं पाणिनीयपरिभाषाभास्करेस्माभिः॥ इति चतुर्थोध्यायः॥४॥ अथ विषमवृत्तान्याह॥ प्रथमपाद इति। यस्याद्यपादेऽष्टभि पा
र्वर्णैर्द्वितीयो द्वादशाक्षरैस्तृतीयः षोडशाक्षरैश्चतुर्थो विंशत्यक्षरैरित्येवं चतुर्भिर्वर्णैर्वृद्धाः पादाः स्युः स लघुविचित्रपादसंगतान्तमोर्द्वं
पदचतुरूर्ध्वं नाम यत्र गुरुलघुनियमो नास्ति प्रतिपादं चतुरूर्ध्वं द्वापदचतुरूर्ध्वमिति तिस्मान्मात्यतः सूत्रकारोक्तेः॥ अस्य भेदमाह प्रथम
मिति। प्रथममुदितवृत्ते चतुरूर्ध्वं नामके पादे क्रमवर्णे वृद्धिसंख्ये च मध्ये प्रतिपादं मंत्यौ द्वौ वर्णौ यदि गुरू स्यातां तदा तत्स्यादापीड इति ना
म। गुरू केति। गुरूरेव गुरू मुख्यपादोऽष्टभिर्वर्णैः परे स्युर्मुकुलतये कमावृद्धाः। सततं यत्सविचित्रैः पादैः संपन्नसौन्दर्यं॥ तदुदित
ममलमतिभिः पदचतुरूर्ध्वमित्यं वृत्तम्। प्रथममुदितवृत्तेऽपि विरचितविषमचरणभाजि गुरुकयुगलनियतं इह महितं तदापीडं। नव
विरचितपदविनतिनियतिरिति भवति पीडः। प्रथममिति प्रथमचरणसमुत्पन्नप्रतिसंयैदि तत्समुत्तराधिकृतादितमधियदि चत्समस्ताव प्रत्यापीडः =
रणयुगलकमविकलमपरमिति कलिकामा। द्विगुरुपुनमकलचरणेनानुचेचरणानमनुभवति चरतीपं चरणमिह हि लव
पकलमखिलमपि यदि यदि दमनुभवति लवलीसा॥ कमलयुगलनियतमंतोपसमप॥ आऊरुपसर्गेण सहितः पीडस्यापीडो भ
वतीत्यर्थः नसैव विशेषणं लक्ष्य विरचितेत्यादि। अंते गुरुद्वयनियमान्सर्वेलक्षणचनाप्रतीयते मंच श्रुतिसत्ववेक्ष्यनिविशिष्टाभल ती
विभावः आपीडस्य भेदानाह॥ प्रथममिति। प्रथमे चरणे प्रथमः पादः तृतीयचरणे समनुसंद्वितीयचरणे समनुसंपल्लवतः पंडादशाद्व
स्वरूपं प्रयतिम्रवामलैवतेऽत्रनात। द्वितीयपादत्रगादितं प्रथमपादगादितमष्टाक्षरस्वरूपं लक्षणामवलंबते। अपमंजस्यःस्या।

वृ॰ टी
२९

वीर स्य पदा प्रथमद्वितीयौ चरणौ ध्यानपराचितौ तृतीय चतुर्थौ न यथास्थितावेव नदा कलिका नामेति। अस्या मंजरीति नामेति
स्तत्र कारः। पत्तु कलिका मंजर्यायि त्वमिति स्तुस्तु णे स्त्वन्याश्चापि द्वैकं। कलिका कोरकः स्तु मानिति। वल्लरी मंजरी द्वितीया वितिचाम
मरेणापि चार्थना याउ मन्त्वानुः एतेन स्फुरन्तु कुच कुंभ योरुपरि मणि मंजरी नाहरि शृंगार गीत गोविंद स्याष्टपदी व्याख्या
नेरत्वलतेति जगद्गुरो कृंमणि मंजरी पदव्याख्यानमपि परास्तं। द्विपदिति। प्रथमचरणो न मामात्मलक्षणानुवादस्तुं छंदः पूरणा
य। यस्यास्तृतीय पादः प्रथमपादस्य मध्यादारभ्य लक्षणमवलंबते शेषं शास्त्रं स्मालवली नाम प्रादिणास्य गायत्र्या वलीति
भावपापसिद्धा। वल्लीन्तुच्यते हारफारेवरी ना नादेशभावया प्रसिद्धा। तथा च रत्नाकरनिघंटुः। वातले कफपित्त घ्नं स्तु गंधिल
वल्ली फलमिति। एते न लवलील वलीला भिर्ला स्तुंली लालयं किलेति भगवद्ध्यासो क्तिर्व्याख्याता। एवं च लवल्याः लालवलना
५० लनाविशेषं वति केषांचि व्याख्यानमज्ञानमूलकमेवेति नादर्तव्यम्॥ प्रथममिति यस्याश्चतुर्थचरणं प्रथमपादस्य मध्यादा
रत्वलक्षणमवलंबते शेषं शुभ्रत्वमाः स्मनथारानाम स्वयमिति न्याय एव वादः पूर्वेवत्। अत्र कलिकायामायः पादोष्टादशा
क्षरो द्वितीयः षोडशाक्षरस्तृतीयः पोडशाक्षरश्चतुर्थो विंशत्यक्षरः। लवल्यां द्वादशाक्षरः आद्यः षोडशाक्षरो द्वितीयो द्वादशाक्षरस्तृ
तीयो विंशत्यक्षरश्चतुर्थः अत्र मञ्जर्यां द्वादशषोडशविंशत्यष्टादशाक्षराः क्रमेण पादाः प्रथमस्य विपर्यासे मंजरी लवल्य
स्तु पादाराः स्तत्र स्तु। प्रथमस्य विपर्यासमस्यात्राभिधानानामान्त्यकुसुमाद्यनुज्ञानात्रिकषंडति भरतकेदारादिभिः प्रोक्तः इति पदच्छे
दः प्रकरणम्। मंजर्यामिति। यस्याश्चादिमे प्रथमपादे नगणजगणौ सगणन (सूनगण) लघू चस्याद्द्वितीयपादेनगणसगणजगणगुरु॥ प्रथममम
पि चरमं तु पदेनं चाय चरमं चरमस्य पदमवशिष्टं गुरुमत्र। अथविलसमधरं सुपरिगतमिति तल्लितपदयुगं। तदिदमस्तनयसा॥

२८

प्रथमादितो चतुर्थरूपे

सजसादिगे संलघुकौ च । नस्यौ गुरुकैः यथोद्गतं सुद्गि ततभनगला गुरुनाः सजसाजगौ चरणमेककतः पदेत्तौ चरणत्रयेयुजति लघुश्च
यदि सकलमुद्गतागतमेव भवति सौम्यकं चरणेयदी हभवनस्त्वेनीयकं नयुगं सकारयुगलं च भवति चरणेत्तृतीयके । ननु
दितनमुद्गतामितिनिर्णलिनं यदि शेषमस्य विलघुश्रवंत्रत्यकं । सगुदुनाभकत एम मेशाच्छौ गौ प्रथमाद्गिरेकतः श्वयगन्धता । त्रिस्यं
समजरगास्तनोनौ सः । त्रिपदिकलितजयौ प्रचुपितमिद मुदितं सुपस्थितं सर्वम ॥ सुवस्त्रंश्रोत्तृतीय पादेभगणनगगजा
गणलघुगुरवः । चतुर्थे सगणजगणसगणजगणगुरवः । साउद्गतानाम अस्य ग्णाः पूर्वोद्दिष्टपतिनियममाह । चरणमेकं इति । प्रथ
मचरणं द्वितीयेन सह हे को न स्वविलंबेन पठेद्दुतिपति इति भावः । चरणेति यस्य तृतीयपादे गणा नगणभगणगुरवः । शिष्टं पुड
द्गतावत् । नासीरमकेनाम । नयुगमिति । यस्य तृतीयपादे नगणद्वयं सगणद्वयं च शेषं पादत्रयमुद्गतावत् । तल्ललितनाम । दुमु
द्गताधकरणाम ॥ सामिति यत्र प्रथमपादे ससजगा गुरुश्च द्वितीये सनजरगुरवस्तृतीये द्वौ नगणौ सगणश्च चतुर्थे त्रयो नगणौ जं
गण गुरौ च तदुपस्थितप्रचुपितं नाम । प्रथमचरणं प्रथक्पठनीयं नत्वद्गतावद्द्वितीयेन सह विलंबेनं यस्मात् त्रिनयं चरणत्रयं
त्वेकस्वेकनाः विलंबेनार्थः । नौ पादे इति । यस्य तृतीयपादे द्वौ नगणौ सगणनगणौ नगणसगणौ चेति वृद्धाण्णदेशे पादत्रयेउ
पस्थितप्रचुपितवत्तद्वर्धमानं नाम । लघुमुत्तरे हि नविगलायेगदितं प्रथमांत्रौ क्रतायतिचेत्तद्वर्धमानमिति चेत्तृ व्याख्या
स्तु शाब्दइति पूर्वं यत्र नु वाद्दोनानुवितः । एवं सति प्रथमांत्रिक्रतयतीहे तिस्तु योज्य पाठान्तरकल्पना एवं नयथाप्रकृत पाठान्वयसाम
नस्येसहद्युवचमत्कारमावहति । भद्रं स्तु प्रथमांत्रिक्रतयतिलिखितं कंपदं । नचाविकवं तं यत्पाठस्तूयते । प्रशस्य तदिति वृत्तेः । नुग
भावस्यानमशास्त्रस्यानिमान्नादित्यादुः स्पाद्येत यदिकमणिगोचिप्रस्तावस्य एव हिमत्रत्वे लभः कर्तव्येव नत्वव्रतैः । यदुक्तं

वृ.टी.

१८

17

ल्लगः। प्रथमांघ्रिकृतपदं नैपादेष्वन्यतीयके सर्वे न सत्युक्तौ। प्रथमांघ्रिकृतयतिस्तु वर्द्धमानम्। त्रितयमपि हर्ष्वसदृशमिह भवति प्र
वरमतिभिर्विजितादितं लघु हन्नम्। अस्मिन्नेव तृतीयके यदा नजभाः स्युः प्रथमेव विरतिरार्षभं तु वीजि। न च्छंद विराट्पुरःस्थितम्। त्रितयम्प
रमपि यदि हर्ष्वसमं स्यात्॥ इत्युपस्थितप्रचुपितप्रकरणम्॥ निरितिक्रियाविशेषणमित्याह। नवौ स्तृ पचनीत्यादिवत्। क्रियाविशेषण
नानुप्रसक्तं भितिस्मरणात्र तृतीयकत्वापत्तेः शुष्टापत्तौ छंदोभंगः। तस्मादस्तु उक्तं। अस्मिन्निति। अस्मिन्नुपस्थितप्रचुपिते यदि तृतीये
नजरगणाः स्युः शिष्टे उपादेशू उपस्थितप्रचुपितवल्लक्षणं प्रथमपादेषु निस्वन छंद विराडार्षभं नाम। प्रथममेवार्षभं स्वार्थिको
ण्। छंदः शरणाय। न ह्येतन्संज्ञान्तमितित्येवं यद्व। प्रथमे च यत्र वार्षभं श्रुतिपादं यत्र सौ विराडिति छंदोभेदमाकृत्येत प्रमाणमावाड्रुप
त्वाः। इत्युपस्थितप्रचुपितप्रकरणम्॥ श्रीशंभु शरणं मम चित्परमो मन्त्रो यमष्टत्वरः॥ अथानुक्तं छंदोलक्षणमाह॥ विषमेति। क्रमे
भेदात्संख्याभेदाच्च विषमाणि सुवृत्तानि लघुगुरु वो पोड्गते विषमाख्यराः तेपादा यस्मिन्नु नन्नयो क्तं वा अथवा पादस्थ वर्णसंख्याकमा
दैः श्री प्रभृतिभिर्विसदृशे पंचादि संख्यात्तदविशिष्टमित्यर्थः। तदेवाह। यच्छंदो नेति। यच्छंदः प्राउ नोक्तं तस्य गाथेति नामसर्वैः
। यत्तु पदचतुष्ठूर्द्धोदीनां गाथात्वं निवारयितुमाह। यदिनीत्याद्रुः। तच्छिन्नपादे समस्तमिति तेनैव तेषां गाथात्वमपनिरस्तम्। वृत्तादि
तस्तु यच्छंदः शस्त्रार्थे च गाथा लक्षणं विषमेत्यादिन्नैकं वृणीत इत्यादिवद च्छंदः शरणायेति ज्ञेयं। यदुक्तं सहकारे एव प्रयातु उक्ते
गाथेति विषमाक्षरपादत्वे निपुणमेव काभिकोदाहरणं क्रमेणाष्टदशाभ्रमनवाक्षरपादचतुः॥ विषमाक्षरपादं वा पादैरसमं दश
धर्मवृत्तं। यच्छंदो नोक्तमत्र गाथेति तत्सूरिभिः प्रोक्तम्॥ दशधर्मं न जानंतिम्ह नराक्षुत्रिवोधतान्। मत्तः प्रमत्तः उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो
बुभुक्षितः। त्वरमाणश्च भीरुश्च लुब्धः कामी च ते दश॥ इति श्री भट्टकेदारविरचिते पंचमोध्यायः॥ शुभमस्तु श्रीराम॥

तत्वात्। एतेन देवा स्तुरमध्यु युद्धे शरणामष्टशातं सुरा। महिषेसुराणामधिपेदेवानां च पुरंदरे इति मार्कण्डेयपुराणे व्याख्याने संगतिरुक्ता
ख्यातृणां छंदः सत्वकल्पनानपेक्ष्या। पादेरसमनियमस्योदाहरणं प्रदर्शनं प्रतिजानीते दशार्थमर्म वदति। दशार्थमर्म शब्दवाच्या
रसस्याः षट्पदी गाथोदाहरणमित्यर्थः। यद्वा। दशार्थमर्म वदतीति मनुवेन दशार्थमर्मशब्दविशिष्टं भारतस्थं वाक्यं गाथासंज्ञकम
स्तीत्यर्थः। तदेव गाथावाक्यं लिखति दशार्थमर्ममिति मनुः सुरादिपानानां। प्रमत्तः स्वयमानानं उन्मत्तो भूतनाश्यातेशानां। स्वष्टमन्यारे। ए
तेन शब्दो नो वार्थो नो वापि मनाक् कान्यार्थ स्वचरम्। यज्ञाय मिद्धीरशमिरष्टादशभिरक्षरा॥ षड्विंशत्यायदेवरापि सानां दीपमिकीर्ति
तेत्यादि संगृहीतं। अत्र समंछंदसां सृष्टादिजातिषु सक्तानां कविप्रयोगेषु दृष्टमानानां यो न्यूनो पेरं छि मत्स्यानित्यादी नामेके गाथ्यान
तेत्यादिसंगृहीतं। अत्र समछंदसा सृष्टादिसंज्ञाभिरुक्तस्वेनानुक्तत्वाभावान्न गाथात्वमन्यथोक्तादिसंज्ञाना मनैवकाशाइतिप्राप्तं यदि प्रोक्तं
मा भूत्। अन्येमतेषां सृष्टादिसंज्ञाभिरुक्तत्वेनानुक्तत्वाभावान्न गाथात्वमन्यथोक्तादिसंज्ञानामनवकाश इतिप्राप्ति यदि प्रोक्तं
मा भूत्। अन्येमतेषां सृष्टादिसंज्ञाभिरुक्तत्वेनानुक्तत्वाभावान्न गाथात्वम्। परमेतारहं मन्नादएवस्यवस्मार संजुता। जहपट मं नह नीअरहयं चविहूसीआगारेति। अत्रो
त्यार्थ्या या एव गाथात्वमुक्तम्। परमेतारहं मज्ञादएवस्यवस्मार संजुता। जहपटमं नह नीअरहयं चविहूसीआगारेति। अत्रो
न्यार्थ्या या एव गाथात्वमुक्तम्। एतेनानार्या गाथा संभवं स्वयम्भूत्यादि
क्तादिसंज्ञानो प्राप्तानो छंदसामुदाहरणानि संस्कृतवत्प्राकृतादावपि कर्तव्यानि ग्रंथेऽभ्यायदा संभवं स्वयम्भूत्यापि
क्तादिसंज्ञानोप्राप्तानोछंदसामुदाहरणानि संस्कृतवत्प्राकृतादावपि करणीयानि भाषया। न
तु छंदसां सरस्वतीकंठाभरणे। संस्कृतेनैव केप्याहुः प्राकृतेनैव केचन। साधारण्यादिभिः केपि केचिन्म्लेच्छादिभाषया। न
म्लेच्छितव्यं यज्ञादौ स्त्रीषु नाप्राकृतं वदेत्। संकीर्णनाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु संस्कृतम्। देवाद्याः संस्कृतं शाद्रुः प्राकृतं किं
नरादयः पैशाचाद्यं पिशाचाद्या मागधं हीनजातय इति॥ इति श्रीमदग्निहोत्रिकुलतिलकाय मान श्रीमद्यादवजिमहस्त
भास्करविरचिते वृत्तरत्नाकरसेतौ गाथालक्षणं पंचमोध्यायः॥ अथ प्राप्तक्रमं छंदसां भेदादिज्ञानाय षट् प्रत्ययानाह। ष्ट
लाभ इति। छंदसां भेदादिप्रत्यायकत्वात्प्रत्ययाः। अथ नष्टोदिष्टयोः प्रस्तारज्ञानाधीनत्वादादौ प्रस्तारमाह। पादे सर्वगुरावाद्य

वृ॰ टी॰

२८ द्वयेन। आद्यपंक्तौ सर्वगुरौ पादे लिखिते तन्नोपद्वितीयपंक्तौ प्रथमपंक्तिप्रथमगुरोरधो लघुं लिखित्वावशिष्टपादांशं तत्रागतं प्रथम
पंक्तिस्थानन्तरगुरून्निलिखेत्। अथ तृतीयपंक्तौ द्वितीयपंक्तिस्थगुरूणां मध्ये आद्यगुरोरधो लघुं लिखित्वावशिष्टानि पादान्त
गतानि द्वितीयपंक्तिस्थानन्तरगुरून्निलिखेदित्येवमेव लेखनविधिः पुनः पुनस्तृतीयादिपंक्तिषु कुर्यादित्यर्थः। ननु द्वितीया
दिपंक्तौ पादवर्णेष्वाद्यस्य गुरुत्वाभावेन सप्तमतृतीयादिपंक्तिषु कथं लेखनमित्याशंक्याह। ऊन इति द्वितीयादिपंक्तिस्थगु
रुष्वाद्यगुरोरधस्तृतीयादिपंक्तौ लिखितान्लघ्वोः पूर्वस्मिन्स्थाने गुरूनेव लिखेदित्यर्थः॥ प्रस्तारस्यावधिमाह। यावदिति। सर्वपा
देशत्वपलू प्रस्तारो नष्टमुद्दिष्टमेकद्व्यादिलगक्रिया॥ संख्यानमध्वयोगश्च षडेते प्रत्ययाः स्मृताः॥२१॥ पादे सर्वगुरावाद्याल्लघुं न्यस्य गु
रोरधः। यथोपरि तथा शेषं भूयः कुर्यादमुं विधिम्॥२२॥ ऊने दद्याद्गुरूनेव यावत्सर्वलघुर्भवेत्। प्रस्तारोऽयं समाख्यातश्छन्दोविचितिवेदि
भिः॥२३॥ व्याख्या॥ तेनाद्ये समप्रस्तारेऽर्धे इति विषमप्रस्तारे श्लोके। अनन्तमिति पं। यदाह। अर्धे समप्रस्तारेऽर्धे प्रस्तारस्तस्याधिप्रस्तारमुपसंहरति
प्रस्तारोऽयमिति। प्रस्तरणं प्रस्तारः। यत्तु प्रस्तार्यन्तेऽनेनेति प्रस्तार्यन्ते रेखा इति तच्चिन्त्यं। सोऽयं छन्दःशास्त्रवेदिभिः कथित इत्यर्थः। तत्रोक्तस्या
द्यो भेदो स्पष्टावेवाऽनुक्त्वा यथा सुबन्धभेदः प्रस्तारो यथा ऽऽऽ मध्यापातः आष्ट भेदः प्रस्तारोऽयं सा ऽऽऽ एषामेवाष्टभेदानां क्रमेण मयरसतजभ
नामष्टौ भेदाः स्युः यथाभिहिता एवं प्रतिष्ठादीनां ष्टौ इत्यादि द्विभेदा भवन्तीति पूर्वपूर्वजातयो रायोऽवरोऽत्र जातेर्द्विगुणा भेदास्तेषां
एकाक्षरादिषड्विंशत्यन्तानां तु प्रस्तारपिण्डसंख्योक्ता वृत्तमौक्तिके किंचिद्विंशतिः सप्तश नानि चैव तथा सहस्राणि पिण्डपंक्तिः
लक्षाणि ... तानि केशु प्रस्तारा नामनिशाकरेणोक्तानीति॥ ५८ ... २६ प्रस्तारस्यक्रमबीजं नोच्यते ... यद्यपि स्पष्टता
यास्तथाप्यस्मिन्वेदाभिहृदयिताम् सर्वगुरुपादभेदात्कोतावदिति द्वितीयपंक्तौ प्रथमस्थाने एवोपस्थितत्वात्॥ सकलनिरासः सर्वलघु २८

१२४८१७२६

प्रयोगेण सर्वगुरुपादो मिश्रस्ततिनस्तादौ कल्पनं ततस्तृतीयपंक्तौ द्वितीयस्थाने गुरुरिति सर्वलघुप्रयोग इति द्वितीयो भेदः ।
एवमेव पञ्चमसप्तमचतुर्थपंक्तिस्थस्तृतीयो भेदः इति तत्तत्कल्पनम् । ततः पंचमपंक्तौ तृतीयस्थाने तथैव लघुप्रयोगात् तृतीयस्य
एवं चतुर्थपर्वादेस्त्रयोदशो भेदः । लघुपर्वादिर्गुरुलघ्वादिर्लघुगुर्वादिश्च मीनन्त्यं सर्वगुरुणा प्रथमेन सहितं षोडशमध्यमा
ग्रष्टभेदो ग्रष्टकमेवीजपङ्क्तौ । एवं श्रुतिषादिप्रस्तारक्रमेणुन्नेयम् । अथ मात्राप्रस्तारः । तत्र प्रथमपंक्तौ स्यात् गुरुपादस्तल ।
पूर्ववत् । द्वितीयपंक्तौ प्रथमादयो लव्या लघुर्गुरोः यथोपरितथा शेषम् तस्थाने लघुन्यसेत् । तृतीयादिपंक्तिषु पूर्व ।
ऊ,त स्याने लघुद्वय मेव गुरोरधः । लघुं न्यस्य अवशिष्टं तु पूर्ववन्यासे कीर्तितम् । न्यूने मात्रात्रपंदेयं तस्मिन् द्वादौ गुरुर्देयो । स्यात्ततः पूर्वं लघुर्देयो म मात्र दोः ९
स्यतुरतः त्ता वेत्ततः चतुर्थपंक्तौ चपञ्चपंचमस्थान गुरोरधः । लघुं दत्ते लिखेत्पूर्ववशिष्टं तु परिवर्जयेत् ॥ एवं सर्वत्र विज्ञेयः कलाप्रस्तार उत्त
ई ष्टस्य यो भवेदंकस्तस्यार्द्ध समे चलः विषमे तैकमाध्याय तदर्द्ध गुरुर्भवेत् ॥ ४ ॥ ऽऽ ।।ऽ ।ऽ। ऽ।। ।।।। मः तेन द्विगुरुपादस्य पंच

ऽऽ
।।ऽ
।ऽ।
ऽ।।
।।।। =५

भेदा भवन्ति मीः सर्वत्र पर्यादि गुरुचतुर्लघुगणाः स्मृताः । स्वर्कक्तापि प्रथमे ध्यायेत् क्रमाः एषां नामानि विप्रा क्रमेण पिंग
लउक्तानि । गुरुद्वयं ऽऽ कर्णो गुरुमध्य ऽ।ऽ करतल ।ऽऽ ... ।।ऽ ... ऽ।। ... ।।।। ॥ एवं
हि त्रिगुरुपादादावपि त्रयोदशादिभेदा भवन्तीति तत्स्वयमूह्याः । इति प्रस्तारः । अथ नष्टः प्रस्तारे द्वितीयादिवृत्त
स्प१ स्य नष्टस्य स्वरूपज्ञानार्थं नष्टमाह । नष्टसंज्ञिते । नष्टस्य संख्यांकस्तस्मिन् समे सति लोलघुर्लेख्यः स्तस्य नष्टसंख्यांकस्या
र्द्धीकृते सति योऽर्धांकस्तस्मिंस्तु समे सति लघुर्लेख्यः नष्टसंख्यांके विषमे सति गुरुर्लेख्यः । तदुत्तरं विषममेकमेकेन संयोज्य
योंकोमात्रं स्यार्द्धीकृते सति तस्मिंस्तु विषमे सति गुरुर्लेख्यः समे तु लघुरिति यावत्ताचारमस्य व्यापारणो यावन्नपूर्णः कुर्यात्
गुरः

तेयातः र्गप्र... दरतोग्र... नलाप्र... ताः पञ्चाद्यो दि... संस्थितः = ६

सू॰ टी॰
५४

द्वितीयार्थः। विषमांकस्याद्ध्र्यीकरणाशक्तेर्यधिकेनैकेन संयोजनं कर्तव्यम्। उदाहरणं तु यथा प्रस्तारे द्वितीयोऽष्टभेदः कोऽस्तीति
प्रश्ने द्वितीयस्य समांकत्वादादौ लघुं न्यस्य ततो द्वित्वसंख्याया अर्द्धमेकसंख्या तस्या विषमत्वाद्गुरुं न्यस्य ततस्तस्या एक
रूपं विषमसंख्याया अधिकेनैकेन संयोजने जातानां को द्वितीयस्तस्यार्द्धमेकसंख्या तस्यापि विषमत्वाद्गुरुमेव न्यसेदित्या
दिलघुर्यगणो द्वितीयभेदो यथा ।ऽऽ तथा तृतीयो भेदः किंरूप इति प्रश्ने तृतीयस्य विषमत्वाद्गुरुं न्यस्य ततः सैकस्य
तस्यार्द्धं द्वयं तस्य समत्वाल्लघुं न्यस्य ततस्तस्यार्द्धं सैकं रूपं तेन विषमत्वाद्गुरुं न्यसेदिति मध्यलघू रगणस्तृतीयो भेदः
ऽ।ऽ इत्येवं सर्वः प्रस्तारः शोधनीयः वर्णनष्टप्रकारं तन्त्वेव दृष्टम्। अथ मात्रानष्टम्। यथा च तत्र कलप्रस्तारे द्वितीयः को
ऽपि भेद इति प्रश्ने च तत्र कलाः स्थापयित्वा प्रथमायामेकांको देयः द्वितीयायां द्व्यंकः एकांकद्व्यंकयोर्योगोऽ
जातस्तृतीयायां द्व्यंकत्र्यंकयोर्योगो जातः पंचांकस्तत्र यथा ।ऽ।। पंचांकमेति लोपयेत् तत्रावशिष्ट
पूर्वपूर्वांकं यथा संभवं लोपयेत् यस्यांकस्य लोपस्तदग्रस्तनमात्रा परया मात्रया सह गुरुमायाति प्रकृते द्वितीयभेद
प्रश्ने पंचमेकेऽष्टांकं विलोप्यावशिष्टत्र्यंके पूर्वत्र्यंकं विलोपयेत् एवं च तृतीयचतुर्थकलोपयोर्लोप्यत्वा
तदग्रस्तनमात्रयोर्गुरुर्भवतीत्य ऽ।। द्वितीयो गणानां प्रत्यकाः समालिखेत् लघुस्थापितस्तत्रांकाः सेकमिति
तेर्भवेत्। तथा द्वितीयो भेदः यथा ।।ऽ अत्र मदीयसंग्रहः। संस्थाप्य प्रथमं मात्रास्तत्रांकान्समालिखेत्। एकद्व्यं
कत्रितीयांकानाद्यमात्रात्रये क्रमात्। ततः पूर्वद्वयोर्मिश्रान्ते तेऽष्टांकलोपनम्। पूर्वपूर्वतरस्यापि लोपः संभवतो भवेत् यस्य
यस्य भवेल्लोपस्तदग्रे गुरुता भवेत्। परयामात्रयेत्यन्तमाने पूर्वदेशधीरिति नष्टम्। अथ मात्रोद्दिष्टं तत्स्वरूपस्पष्टत्वविधायकमा

नार्यमुद्दिष्टमाह। उद्दिष्टमिति। अथ मत्तरमारभ्योपरि एकादीनंकान् द्विगुणानुल्लिखेत्। तत्र लघूपरिस्थायिंकाः सैकसंयोज्याः
यिकेनैकाकेन सहिताः स्युः कार्याः। एवं सति योंको जायते तत्संख्याकमुद्दिष्टं भवेदित्यर्थः। उदाहरणं तु म्भदारप्रस्तारे मध्यगुरु
जगणः कस्मिन्स्थाने स्थितिः प्रश्ने न्यासः ।ऽ। अत्रांकाः १२४। एवं तल्लघ्वोपरिस्थांकेन चतुरंकौ संयोजितौ चेत् पंच भवंति। नैवं काके
न मिश्रिताः षट्भवंतीति तत्संख्याके षष्ठस्थाने जगणोस्तीति यत्र तु एक एव लघुर्यथा यगणः स कस्मिन्स्थाने स्थितिः प्रश्ने
न्यासः १२४ अत्र लघूपरिमेकं स्थमेकेन संयोजितं द्वयं भवतीति तत्संख्याके द्वितीयस्थाने यगणोस्तीति अत्रोत्पललघोरभावात्त
दुपरिस्थांकसंयोजनाभावः। एवं सर्वत्र ज्ञेयं। अथ मात्रोद्दिष्टं च नष्टकं न प्रस्तारस्यादिगुरुः कस्मिन्स्थाने स्थितिः प्रश्ने न्या
सः ५५ अत्र गुरुशिरःस्थ एकांकोंत्यकलोपरिस्थपंचांकेऽर्पणीयः। तथा सति जाता षट्संख्या इति चतुर्थमादिगु
रुः स्थाने षष्ठके अत्र मदीयः संग्रहः उद्दिष्टे नष्टवत्प्रस्तारमात्रागणं स्थापनेऽष्टथकु। उद्दिष्टवृत्तप्रस्तारं लिखित्वोपरि विन्यसे
त्। कलयोराद्ययोरेकद्वयंकावंत्यकलास्तु। पूर्वपूर्वद्वयोर्मिश्रानंकान् पृथग्गुरूपरि। मुंकेत्प्रथममात्राया अपरस्यास्त्वधोग
तेः। अस्वंकराशिमेकानामेकीकृत्य गुरूर्ध्वगान्। अंकानथासयेदंत्यो शिष्टश्चोद्दिष्टमुच्यते। इत्युद्दिष्टम्। अथ प्रस्तारे सर्व
गुर्वादिभेदानां संख्याज्ञानार्थं एकलघुक्रियादिरूपं चतुर्थप्रत्ययमाह वर्णानित्यादि पद्यद्वयेन वृत्तसं। वर्णान्वृत्तभवान्
सैकान्नैत्त्रादौ पर्यायतः स्थितान्। एकादिक्रमतश्चैतानुपर्युपरि विन्यसेत्। उपांत्यतो निवर्तेत त्यजन्नेकैकमूर्ध्वतः। उप
र्याद्यात्सूरौरेवमेकस्यादिलगक्रिया ॥ ७ ॥ व्याख्या वर्णान् एकोत्तरैकेनाधिकेन सहितान् पृथगुत्तरादौ पर्यायतः उपर्युपरिभावेन कार
स्थितान्कुर्यात्तत्र वृत्ते दृष्टहिष्टवर्णज्ञातव्यक्रमेणेतिभावः। पश्चात्सर्वोत्तरांकानेकद्व्यादिक्रमेणोपर्युपरि पर्यंके लिखेत्। अथ प्रथम

मेकाकं द्वितीयेकाकेन सह मेलयित्वा द्वितीयस्थाने ऽध्यंकं कुर्यात् ततस्तृतीयेकाकेन मेलयित्वा तृतीयस्थाने ऽध्यंकं कु
र्यादिति एवमुत्तरोत्तरं कर्तव्यम्। उपान्त्यमन्त्यसमीपे मेलयेत् काकेनैव मेलयेदित्यर्थः। मेलनं सर्वत्र प्रथमात्तत्तो सर्वोपरितन कोष्ठा
त्मकं। द्वितीयात्तु तेनानन्तरस्योर्ध्व स्थानस्थितीयात्तु तेनानन्तरस्योर्ध्व स्थितिमिति एवं क्रमेणाङ्कः स्थाप्यमुपान्त्यपर्यायादिति। गुरुलघुक्रिया
याद्गुरोः सर्वगुरोरनन्तरमेकद्वित्र्यादीनां गुरुलघूनां क्रियाजेयेति अयमाशयः। अथवा के सर्वगुरोः संख्यां द्वितीयाके
एकगुरोस्तृतीयाके द्विगुरोश्चतुर्थाके सर्वलघोरित्यादि॥ यथाम्नातरेखैकानां त्रयाणां मेकोकानां न्यासः। अत्रा
यमनन्तमेकाके द्वितीयेकाके मेलनेन द्व्यंकं कुर्यात्। न स्पष्टं कस्य तृतीयेकाके मेलनात्र्यंकं कुर्यात् तत्र्यंकं च तृ
तीयेकाके मेलयेत् उपान्त्यतो मेलनस्यानिवृत्तिरन्त्यात् इति मेलनस्य प्रथमाद्वृत्तिः ततोऽयमेकन्यासः। अत्रापरत्रयस्य
नैकाकस्योपरितनद्व्यंके मेलनात् त्र्यंकं कुर्यात्। तत्र पुनस्तत्र कस्योपरितनत्र्यंके मेलयेत्। तत्र द्वितीयात्तु नो ऽस्थितं अंकमे
वोपान्त्यत्वान्मेलनाभावात्तेनायमंकन्यासः। फलितं चात्रैकः सर्वगुरुस्त्रयएकगुरवस्त्रयो द्विगुरवश्चैकः सर्वलघुरित्युप
रितनांकक्रमेण भेदसंख्या सिद्धिः। एकलघुभेदास्त्रिविधा नव्याः। एवं सर्वत्र तन्त्रेष्वत्रागत्या विश्वकर्मा लीला गलक्रिया
कसंदोहे भवेत् संख्याविमिश्रिते। उद्दिष्टाकम माहार्तः मैकोवाजनवेदिमाम्। अथवा तिमवर्णाक मुद्दिष्टे द्विगुणं कुरु इति
प्रकारान्तरम्॥ वर्णाद्दृष्टव्या ऽत्रैकलादिभेदज्ञानार्थं मात्रामेरुप्रस्तारोऽयञ्जोक्तो ऽपि ग्रंथविस्तरभयादस्माभिर्नलिखि
तः। अथ प्रस्तारसंख्यानूपं वर्णमेरुमाह। गलक्रियेति। यस्मिन् प्रस्तारे गुरुलघुक्रियायां येकाः सिद्धास्तेषां समूह सं
वोजितेमतियोकः सा संख्या नष्टप्रस्तारस्य समवेदित्यर्थः। यथा॥ सर्वे गलक्रियायां सिद्धांकाः। एषां संयोजना प्रस्तारस्याष्टौ।

पुनः प्रकारान्तरेण संख्यामाह ग्र पृथग्वेति
अपररो ऽन्तिमवर्णांकः ... ग्रुतर
-ह्रस्व संमिति
गुणैकतेऽस
संख्या ॥

भेदाः ॥ अथ प्रकारांतरेण संख्यामाह ॥ उद्दिष्टांकेति । उद्दिष्टे ये कालेयांकाः समुदाय एकेन सहिताः सन्त्वा इमां संख्यामुत्पादयेदि
१२४ त्यर्थः । यथा ज्ञन्त्योरेउद्दिष्टांकाः एकैकसंयोजनात्सप्त संख्या भवति सा चैकसहिताष्टरूपा भवतीति तत्संख्याकः प्रस्तारः ॥‸
इति संख्या ॥ अथाध्वयोगमाह ॥ संख्यैवेति । यस्मिन् प्रस्तारे या हन्त संख्या सा द्विगुणा एकेन न्यूना कृता सती सद्भिरध्वा प्रस्ता
रलेखनाधिकरणदेशः कथित इत्यर्थः । यथा अन्त्यरेष्टरूपा प्रस्तारसंख्या द्विगुणीकृता षोडश भवन्ति ते चैकेनोनिताः
पंचदश भवन्तीति पंचदशांगुलान्यध्वा प्रस्तारस्याधारः । अत्रोपपत्तिं वक्तुं गुरुलघ्वोः प्रमाणमाह । ह्लस्वेति । ह्लन प्रस्तार
स्य विस्तारतो व्याप्तिरंगुलिकी अंगुलीप्रमाणमस्याः सा अथ मर्थः अंगुलीविस्तारा गुरुलघवो लेख्याः अर्थोन्तराव
देशोप्यंगुलिविस्तारः देशं त्यक्त्वा हन्त प्रस्तारभेदा लेख्याः तथा च त्र्यक्षरादौ पंचदशांगुलो ध्वा स्पष्टो भवतीति । अत्र प्र
नाधिकप्रमाणसंभवे ध्यनुगतस्य शास्त्रार्थत्वादंगुलिप्रमाणमुक्तं । अन्तराले देशोंगुलिमानमस्त्वदृष्टानुसारान्न्यवस्क
तस्य गुरुलघ्वोर्नायमप्रमाणनप्रमाणकान्तराल संख्यैव द्विगुणैकोना सद्भिरध्वा प्रकीर्तितः । ह्लस्वांगुलकीव्याप्तिमथः
कुर्यात्तथांगुलिं वशान्मूलकश्यपवंशप्रकटगुणगणः शैवसिद्धान्तवेत्ता विप्रः पव्येक नामा विमलतरमतिर्वेदशास्त्रार्थवे
त्ता । केदारस्तस्य सूनुः शिवचरणयुगाराधनैकाग्रचित्तश्छंदस्तेनाभिरामे प्रविरचितमिदं वृत्तरत्नाकराख्यम् ॥ इति पुंभ
ट्टकेदारविरचिते वृत्तरत्नाकराख्ये षष्ठोऽध्यायः ६ शुभमस्तु ॥ ॥ देशान्यागदत्नीहविवह्नितं । तेन प्रस्ताराधिकरणदे
शप्रमाणसंख्यापितप्रमाणगते वज्ञेयं ॥ अथ ग्रन्थकृन्निमुपसंहरन्निवंशो ... इति । कश्यपमुनेः कुले पव्वे
क नामा ब्राह्मणो भूत्तस्य पुत्रेण केदारेणेदं प्रविरचितमिति संबंधः । प्रशब्दो ग्रन्थान्तरेभ्यो ऽतिशयद्योतनार्थः सवा

श्री टी.

२२

तिथायोललयलक्षणवैशिष्ट्यात्। यदुक्तं सौतिप्रकटेत्यादिविशेषणैः शैवसिद्धान्तवेत्तृशिवोऽभिवन्त्य स्वधैव नमश्चासौ सिद्धान्तश्चे
तिकर्मधारयः। अधिकरणे ल्युप्रत्ययार्थः सिद्धान्तः। तथा च प्रवृत्तमाख्यायेत्यादयस्तत्र। तत्राधिकरणाल्युप्रत्ययमसंभवितं सि
द्धान्त इति यत्तत्र षष्ठीतत्पुरुषः शिवप्रजकानां सिद्धान्त इति विग्रहादिति प्राञ्चस्तच्चिन्त्यं निषादस्थपत्यधिकरणविरोधात्। अतः
शैवसिद्धान्तस्य वेत्तेति शेषषष्ठ्या समासः। एतेन भीष्मः कुरूणां भयशोकहर्तेत्याद्युपपन्नाः। एवं चेह द्वितीया श्रितेत्यत्र द्विती
भा येति योगविभागात्समासः स्वपदाद्दृशितृ दुर्घट इति निर्णीतावादरणीयौ। यत्तु जनिकर्तुरिति निर्देशात्तृजकाभ्यां कर्तरीत्यस्यानित्य षष्ठीनसमस्ते
जनिकर्तुरिति त्वात्कर्तृषष्ठ्याः समासः स्वपावयि इति प्राञ्चस्तच्चिन्त्यं शेषषष्ठ्याः सौत्रप्रयोगोपपन्नावृत्तृजकाप्तनसोरस्थानात् सर्वात्मना भा
जनिकर्तुरिति ६ सकारस्य। [श्रीमते रामानुजाय नमो नमः]। तत्रैतेन समासस्त्वाह। न च न लोके निषद्धनिषेध। त्वकाभ्यां कर्तरीत्यत्र तत्त्वः
द्वितीया सानुबन्धकस्य ग्रहणेन तस्यानित्यत्वज्ञापनात्। एतेन समास इति प्राचां मुक्तिश्चिन्त्येति दिक्। एवं वेदशास्त्रार्थवेत्तेत्यपि
व्याख्येयं वेदमन्त्रब्राह्मणे। तथा च स्मृतिः मन्त्रब्राह्मणयोर्वेद इति नामधेयमिति। शास्त्राणि न्यायादीनि तेषां तात्पर्यार्थ
स्य वेत्तेत्यर्थः। अत्र वृत्त्यनुप्रासः शब्दालंकारः। गुणगणवोत्तिवर्णसाम्याच्च। अयं चैत्रस्तपरीक्षितवानस्यवाध्याद्यरिपु त्रिकुलतीर
प्रिचन्द्राच्च। उपर्युक्तपूर्वकृष्णाजनमभट्टाद्भूवस्तुकजीहरिभट्टः॥२॥ वेदव्याकरणपावचयेनसंदितनोविधिविवहत्तुधी
ये॥ लोकगीतविमलायतकीर्तिः सोऽपि तच्चुतनमाणिजयति स्मतस्मात्तु हूनकीर्तिकान्तस्तत्त्वजनभरात्मवर्तस्वतन्त्रः सामूना नत्र
मयगण्यागदद्लनवियोमानवानांपारगण्यः काशीदेशनिवासी ह्येकदिनमहद्वेदेत्रयधन्गरे भक्ष्मीमानात्प्राजिभट्टः ८
सूरयजनरतः प्रहृदयी त्वविरासीत्॥२॥ सेतुबन्धनयनशैवनगरे महूत्रवाकरेने भास्कररायेणाविरचितः पारावुपानो

२२ गणां॥ तेनानन्तमहत्तरास्तरैक्षृतिकरव्यालोकमौलिस्फुरल्लक्ष्मीं चन्द्ररत्नमरीचिरंजितपदो देवेशकिं प्रीयताम्॥ नरीनृमचरी
२२ कं यदि हद्दारख्याकरं महीश दूषयन्ह मननहेतवेस्फुरद्यः। हरिहरमहोदधौ क्षिप्ति वहू सतो स्फारत्रयं तन्महिमा गुरोस्तु रत्नाया
स्समुद्रेभ्यो॥५॥ श्रुति वह्निहयभूमितवर्षेशतहस्तत्र समये मधुशुक्ले। आगतः प्रतिपदीह समाप्तिं सेतुरेष बहुयसंघमृ
१८२२ देशः॥६॥ ॥ इति श्रीमदग्निहोत्रिकुलतिलकायमानश्रीमद्रामजिभट्टसूनुपराभिधानहरिभास्करविरचि द्वितीयनाम
तो वृत्तरत्नाकरसेतुः व्याख्या समाप्ता॥ शुभमस्तु॥ संवत् ७८५५ फाल्गुणे शुक्लप्रतिपदायां रविवासरे॥
लिखितो स्वरनाथेन॥ ५०० ॥ शुभमस्तु॥ लेखकपाठकयोः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥॥॥

२२

वृत्तरत्नाकर